

Gedenkwerkstatt

Pracownia Pamieci

Pracownia Pamięci

Gedenkwerkstatt

University of
California
Berkeley

My wife and
I are in
the hospital
and
the doctor
is not sure
if we can
live and breathe

My wife for
1974

Diabetes
Control

Letter to
the editor

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

100

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

My wife
and I are
in the hospital

Pracownia Pamięci

Projekt artystyczny
Anny Zosik
w ramach projektu modelowego
sztuka – przestrzeń – pamięć

Gedenkwerkstatt

Ein partizipatorisches Kunstprojekt
von Anna Zosik
im Rahmen des Modellprojektes
kunst – raum – erinnerung

Diese Broschüre ist ein
Ergebnis des Modellprojekts
kunst – raum – erinnerung.
Träger ist der Bildungsverbund
für die Internationale
Jugendbegegnungsstätte
Sachsenhausen e.V.

Ziel des Modellprojektes ist die Entwicklung
einer gedenkstättenpädagogischen Praxis,
die Jugendlichen mehr Möglichkeiten zur
Partizipation bietet. Dafür werden Workshops
konzipiert, durchgeführt und evaluiert, in
denen künstlerische Arbeit und historisches
Lernen miteinander verknüpft werden.
Durch die künstlerische Tätigkeit werden
die Teilnehmer/innen animiert, sich zur
Geschichte der nationalsozialistischen
Verfolgungspolitik zu positionieren. Sie
erarbeiten sich im Dialog mit anderen
einen eigenen Standpunkt, was auch
bedeutet, dass die Beziehung der Ge-
schichte zur Lebenswelt der Teilnehmer/-
innen reflektiert und damit die Bedeutung
des Nationalsozialismus für politisches
Handeln heute deutlich wird.

Das Modellprojekt ist deutsch-polnisch
angelegt. Der Projektpartner in Polen ist
die Internationale Jugendbegegnungsstätte
Oświęcim/Auschwitz.

Weitere Informationen über die Tätigkeit des
Bildungsverbundes und des Modellprojekts
entnehmen Sie bitte unserer Homepage
<http://www.bildungsverbund.net>

Herausgeber Bildungsverbund für die Internationale
Jugendbegegnungsstätte Sachsenhausen e.V.
Breite Straße 7a · 14467 Potsdam

Redaktion Hannah-Maria Liedtke
Katinka Steen
Mirko Wetzel
Anna Zosik

Übersetzung Iwona Latwinska

Layout Jürgen Freter

Fotos Katinka Steen
Anna Zosik

© 2010 by Bildungsverbund für die IJBS Sachsenhausen e.V.,

Das Projekt *Gedenkwerkstatt* wurde
durch die Stiftung Großes Waisenhaus
zu Potsdam finanziell unterstützt.

kunst – raum – erinnerung wird gefördert
im Rahmen des Bundesprogramms
„VIELFALT TUT GUT. Jugend für Vielfalt,
Toleranz und Demokratie“, durch das
Land Brandenburg sowie durch die
Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten.

Spis treści Inhalt

Leszek Szuster	Wstęp	6	Einleitung	Leszek Szuster
Mirko Wetzel	sztuka – przestrzeń – pamięć	12	kunst – raum – erinnerung	Mirko Wetzel
Anna Zosik	Pracownia Pamięci – metoda artystyczna w edukacji polityczno-historycznej	21	Gedenkwerkstatt – eine künstlerische Methode in der politisch-historischen Bildung	Anna Zosik
Teresa Miłoś-Czepiec	Pracownia Pamięci – jako rozszerzenie oferty kształcenia w MDSM Oświęcim	31	Die Gedenkwerkstatt – eine Erweiterung des Bildungsangebots der IJBS Oświęcim	Teresa Miłoś-Czepiec
Iga Bunarska	Doświadczenia z Pracowni Pamięci	40	Erfahrungsbericht zur Gedenkwerkstatt	Iga Bunarska
Paul Löwe	Relacja na temat Pracowni Pamięci z punktu widzenia wolontariusza	43	Erfahrungsbericht zur Gedenkwerkstatt aus der Sicht eines Freiwilligen	Paul Löwe
Prof. Dr. Wolf Ritscher	Nasze doświadczenia z Pracownią Pamięci w ramach projektu sztuka – przestrzeń – pamięć w MDSM w Oświęcimiu	47	Unsere Erfahrungen mit der Gedenkwerkstatt des Projektes „kunst – raum – erinnerung“ in der IJBS Auschwitz-Oświęcim	Prof. Dr. Wolf Ritscher
Mirko Wetzel	„Skąd pochodzę? Gdzie jestem? Dokąd zmierzam?” Wiadomości w Pracowni Pamięci	54	„Woher komme ich? Wo stehe ich? Wo gehe ich hin?“ Nachrichten in der Gedenkwerkstatt	Mirko Wetzel
Frauke Havekost	Perspektywa	69	Ausblick	Frauke Havekost

Einleitung

Leszek Szuster · Direktor der Internationalen
Jugendbegegnungsstätte in Oświęcim

Jede Initiative eines Pilot-/Modellprojektes vereinigt das Gefühl der Freude an einer intellektuellen Herausforderung aber auch die Angst vor dem Risiko und dem Misserfolg in sich. Diese Ambivalenz ist noch einmal schwerwiegender, wenn sie mit dem Bereich der Pädagogik an Orten, die von der Geschichte besonders geprägt sind, verbunden ist: Orte wie Oświęcim, Auschwitz-Birkenau oder Sachsenhausen. Die außergewöhnliche Verbindung von Pädagogik und Kunst stellt die Pädagogen/innen aus Polen und Deutschland immer wieder vor schwierige Aufgaben. Durch die Mitarbeit im Modellprojekt *kunst – raum – Erinnerung* wurden die in der IJBS bereits vorhandenen Erfahrungen mit künstlerischen Projekten für deutsche und polnische Jugendliche um Formate bereichert, die unter Verwendung mannigfaltiger Medien (Fotografie, Film, Schreibwerkstätten, Installation) nicht nur versuchen, die historische Bedeutung von Orten wie Auschwitz und Sachsenhausen zu veranschaulichen, sondern die auch ein tiefes Nachdenken über die Aktualität der durch die Auschwitzproblematik implizierten Themen hervorgerufen konnten. Im Projekt *Gedenkwerkstatt*, das unsere Arbeit im Jahr 2009 drei Monate lang begleitete und bereicherte, fand diese Nachdenklichkeit auf beeindruckende

Wstęp

Leszek Szuster · Dyrektor Międzynarodowego
Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu

Każda inicjatywa pilotażowego – modelowego projektu łączy w sobie uczucie radości z intelektualnego wyzwania z obawami przed ryzykiem i niepowodzeniem. Ambiwalencja ta nabiera dodatkowej wagi, gdy wiąże się z obszarem pedagogiki w miejscach naznaczonych historią w sposób szczególny: w Oświęcimiu i Auschwitz-Birkenau czy Sachsenhausen. Wyjątkowość zdarzenia, jakie powstaje na styku pedagogika – sztuka, stawia przed edukatorami z Polski i Niemiec trudne zadania. Dzięki współpracy przy projekcie modelowym *sztuka – przestrzeń – pamięć* wcześniejsze doświadczenia Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży w tym zakresie w postaci projektów artystycznych, kierowanych do polskiej i niemieckiej młodzieży, zostały wzbogacone o zdarzenia, w których z wykorzystaniem różnorodnych mediów (fotografia, film, warsztaty pisarskie, instalacja) podjęto próbę nie tylko przybliżenia historycznej wagi miejsc takich, jak Auschwitz i Sachsenhausen, lecz udało się wywołać głęboką refleksję nad aktualnością tematów, które implikuje problematyka Auschwitz. Refleksja ta znalazła swój poruszający wyraz w projekcie *Pracownia Pamięci*, który w roku 2009 przez trzy miesiące towarzyszył naszej pracy i wzbogacał ją. Nie do przecenienia jest fakt, iż tematem

Gedenkwerkstatt

Pracownia Pamięci

często wyraźnie artykułowanym w ramach projektu *Pracownia Pamięci* była polska i niemiecka perspektywa podejścia do zagadnienia – tak po stronie pedagogów i artystki, pracujących nad koncepcją i realizujących projekt, jak i młodych ludzi biorących w nim udział.

Niniejsza publikacja, którą Państwu prezentujemy, to nie tylko dokumentacja zdarzeń, realizowanych w ramach projektu *Pracownia Pamięci*. To przede wszystkim próba przybliżenia ramowych możliwości, jakie dzięki wzbogaceniu o artystyczną perspektywę oferują instytucje edukacyjne działające w sąsiedztwie Miejsc Pamięci. Dla nas, zajmujących się od niemal ćwierćwiecza szerzeniem wiedzy o historii Auschwitz, to również ważna weryfikacja realizowanej w Domu Spotkań koncepcji pedagogicznej „Auschwitz jako miejsce nauki”.

Weise ihren Ausdruck. Nicht zu überschätzen ist, dass in der *Gedenkwerkstatt* die polnische und deutsche Perspektive immer wieder explizit Thema wurden. Dies betraf sowohl die Pädagogen/innen und die Künstlerin, die an dem Konzept arbeiteten und das Projekt realisierten, als auch die Jugendlichen, die sich daran beteiligen.

Die vorliegende Publikation ist nicht nur eine Dokumentation der Ereignisse des Projekts *Gedenkwerkstatt*, sondern vor allem ein Versuch, die Möglichkeiten darzustellen, die künstlerische Zugänge für die an Gedenkstätten angegliederten Bildungsinstitute bieten. Für uns, die wir uns mit der Frage der Vermittlung der Geschichte von Auschwitz seit knapp einem Vierteljahrhundert befassen, ist das auch eine wichtige Verifizierung des in der Jugendbegegnungsstätte realisierten pädagogischen Konzeptes „Auschwitz als Lernort”.

sztuka – przestrzeń – pamięć

O połączeniu edukacji historycznej, praktyk kulturalno-pedagogicznych i współczesnych strategii artystycznych w miejscach pamięci zbrodni hitlerowskich

Mirko Wetzel

Wizyty w miejscach pamięci stanowią dziś oczywisty element szkolnej i pozaszkolnej edukacji o historii narodowego socjalizmu. W minionych latach w miejscach pamięci wypracowano praktyki pedagogiczne, które dziś określa się wspólnym terminem „pedagogika miejsc pamięci” i jako taka stała się ona częścią dyskursu eksperckiego i koncepcji miejsc pamięci na szczeblu federalnym w Niemczech. Owe praktyki pedagogiczne, które same w sobie są znacznie mniej doprecyzowane z dydaktycznego punktu widzenia niżby to sugerował sam termin, znajdują się ponadto w ostatnich latach w fazie przełomu i (re)definiowania. Za powód takiego stanu rzeczy podaje się zazwyczaj „odchodzenie pokolenia świadków historii”, którzy dotychczas umożliwiali młodzieży w rozmowach i podczas spotkań osobiste przekazanie historii narodowego socjalizmu, której nie będzie już można w ten sposób przybliżyć.

Także w projekcie modelowym *sztuka – przestrzeń – pamięć* podstawą i koncepcyjnym punktem wyjścia był fakt, iż rozmowy ze świadkami historii w przyszłości

kunst – raum – erinnerung

Zur Verbindung von historischem Lernen, kulturpädagogischer Praxis und zeitgenössischen künstlerischen Strategien an NS-Gedenkstätten

Mirko Wetzel

Gedenkstättenbesuche sind heute selbstverständlicher Teil der schulischen und außerschulischen Bildungsarbeit zur Geschichte des Nationalsozialismus. Im Laufe vieler Jahre wurde an den Gedenkorten eine pädagogische Praxis entwickelt, die heute unter dem Titel „Gedenkstättenpädagogik“ subsumiert wird und als solche auch Eingang in die Fachdiskurse und die Gedenkstättenkonzeption des Bundes gefunden hat. Diese pädagogische Praxis, die an sich schon sehr viel weniger klar didaktisch entwickelt ist, als es der Begriff nahe legt, befindet sich außerdem in den letzten Jahren in einer Phase des Umbruchs und der (Neu)Orientierung. Als Anlass für diese (Neu)Orientierung wird zumeist das „Verschwinden der Zeitzeugengeneration“ benannt, die bislang Jugendlichen in Gesprächen und Begegnungen einen persönlichen Zugang zur NS-Geschichte ermöglicht hat, der nun in dieser Form nicht mehr zu vermitteln ist.

Auch für das Modellprojekt *kunst – raum – erinnerung* bildete die Begebenheit, dass Zeitzeugengespräche in Zukunft immer seltener möglich sein werden und die

damit verbundene Suche nach neuen (methodischen) Wegen den Anlass und konzeptionellen Ausgangspunkt. Dabei ging und geht es uns nicht darum, einen Ersatz für Zeitzeugengespräche zu finden. Vielmehr verstehen wir das Modellprojekt als Suche nach anderen erfahrungsbezogenen pädagogischen Formen. Formen also, die es den Teilnehmern/innen ermöglichen, in der Beschäftigung mit der Geschichte der ehemaligen Konzentrationslager nachhaltig wirksame Eindrücke zu sammeln und einen persönlichen Bezug zu dieser Geschichte zu entwickeln. Voraussetzung dafür ist, dass die Teilnehmer/innen auf der kognitiven, emotionalen und sozialen Ebene angesprochen werden und sie die Möglichkeit erhalten, sich persönlich in die Auseinandersetzung einzubringen und diese entlang eigener Fragen zu gestalten. Das ist an Gedenkstätten durchaus nicht selbstverständlich. Diese Orte sind von Anforderungen und moralischen Ansprüchen häufig geradezu überladen. An NS-Gedenkstätten soll historisches Wissen vermittelt werden, die Adressaten/innen sollen die Bedeutung der Geschichte und der Erinnerung an die Verbrechen erkennen und daraus eine Haltung entwickeln, die dem Gedenken an die Opfer verpflichtet ist und zukünftig Menschenrechtsverletzungen entgegen steht. Was die Teilnehmer/innen selbst denken und wollen, spielt nur zu oft eine untergeordnete Rolle.

Im Modellprojekt *kunst – raum – erinnerung* gehen wir davon aus, dass in der Verbindung von historischem Lernen, kulturpädagogischer Praxis und zeitgenös-

sewskimi będą coraz rzadsze. Ponadto istotna była także związana z tym konieczność poszukiwania nowych (metodycznych) możliwości. Przy czym nie chodziło i nie chodzi nam o to, aby znaleźć sposób na zastąpienie rozmów z osobami, które przeżyły tamten okres historii. Projekt modelowy rozumiemy raczej jako poszukiwanie innych form pedagogicznych nawiązujących do doświadczenia. A zatem form, które w trakcie zajmowania się historią byłych obozów koncentracyjnych, umożliwią uczestnikom i uczestniczkom zdobywanie trwałych wrażeń i nawiązanie osobistej relacji z tą historią. Warunkiem ku temu jest dotarcie do uczestników i uczestniczek na poziomie poznawczym, emocjonalnym i społecznym oraz umożliwienie im osobistego udziału w kontakcie z historią i ustosunkowania się do niej uwzględniając przy tym to, co ich osobiście nurtuje. W miejscach pamięci to wcale nie jest oczywiste. Są one bowiem często niemalże przeładowane od żądań i moralnych postulatów. W miejscach pamięci zbrodni hitlerowskich przekazywana ma być wiedza historyczna, adresaci powinni poznać znaczenie historii i pamięci o zbrodniach i wypracować w sobie postawę zobowiązania wobec pamięci ofiar i sprzeciwiania się naruszaniu praw człowieka w przyszłości. Zbyt często podrzędną rolę odgrywa to, co sami uczestnicy myślą i czego chcą.

W projekcie modelowym *sztuka – przestrzeń – pamięć* wychodzimy z założenia, że w połączeniu edukacji historycznej, praktyk kulturalno-pedagogicznych i współczesnych strategii artystycznych jest szansa na

sischen künstlerischen Strategien die Chance liegt, Jugendliche individuell anzusprechen und ihnen neue Erfahrungsräume zu eröffnen. Kulturpädagogische und künstlerische Arbeitsweisen haben sich darin bewährt, Prozesse zu initiieren, die von Neugier getragen sind und die sich zugleich an den lebensweltlichen Koordinaten der Teilnehmer/innen orientieren. Der Prozess des künstlerischen Arbeitens ermöglicht eine Auseinandersetzung mit der Geschichte, die Jugendliche selbst gestalten und in die sie ihre alltäglichen Erfahrungen, ihre Sehgewohnheiten und Ausdrucksformen einbringen können. In dieser handlungsorientierten Auseinandersetzung werden individuelle Erfahrungen und damit ein persönlicher Zugang zur Geschichte des Nationalsozialismus und Holocausts möglich.

Im Zentrum der Workshopkonzepte, die im Modellprojekt entwickelt wurden, stehen die Bezüge der Teilnehmer/innen zur NS-Geschichte. Wir wollen die Jugendlichen in ihrer Subjektivität herausfordern und sie dazu animieren sich damit auseinanderzusetzen, was sie aus welchen Gründen an der Geschichte interessiert, was sie über die Geschichte denken, was sie ihnen bedeutet und welche Bilder und Gefühle die Konfrontation mit dem Nationalsozialismus und seinen Verbrechen bei ihnen aufruft. Wir wollen sie darin unterstützen eigene Fragen und Interessen an der Geschichte des Nationalsozialismus zu entwickeln, die eigenen Gefühle wahrzunehmen, zu reflektieren und zu den historischen Fakten in Bezug zu

individuelle dotarcie do młodzieży i otworzenie przed nimi nowych przestrzeni doświadczenia. Metody pracy kulturalno-pedagogicznej i artystycznej sprawdziły się w inicjowaniu procesów, którym towarzyszy ciekawość i które jednocześnie uwzględniają współrzędne życia codziennego uczestników i uczestniczek. Proces pracy artystycznej umożliwia konfrontację z historią. Młodzi ludzie kształtują ten proces i wnoszą do niego codzienne doświadczenia, wizualne przyzwyczajenia i formy wyrazu. W tej konfrontacji zorientowanej na działanie możliwe staje się indywidualne doświadczenie, a tym samym osobista możliwość dotarcia do historii narodowego socjalizmu i Holocaustu.

W centrum koncepcji warsztatów, które zostały opracowane w ramach projektu modelowego, znajduje się stosunek uczestników i uczestniczek do historii narodowego socjalizmu. Chcieliśmy rzucić wyzwanie młodzieży odnośnie do ich subiektywności i zachęcić ich do dyskusji o tym, co i dlaczego interesuje ich w tej historii, co o niej sądzą, na ile jest ona dla nich ważna oraz jakie obrazy i uczucia wywołuje w nich konfrontacja z narodowym socjalizmem i jego zbrodniami. Chcieliśmy pomóc im w wypracowaniu własnych pytań i zainteresowań związanych z historią narodowego socjalizmu, w postrzeganiu własnych uczuć, w refleksji i szukaniu odniesień do faktów historycznych oraz w podejmowaniu dialogu z innymi osobami na temat tych odniesień. Naszym celem jest rozwój świadomości historycznej, która będzie zawie-

rała umiejętność postrzegania różnych obrazów historii oraz umiejętność podejmowania rozmowy na temat tych różnic. Daje to przestrzeń dla różnorodności uczestników uwzględniając ich wielorakie społeczne i kulturowe tło.

W ramach projektu *sztuka – przestrzeń – pamięć* oprócz *Pracowni Pamięci* w latach 2008 i 2009 odbyło się w sumie 17 warsztatów artystycznych w Międzynarodowych Domach Spotkań Młodzieży Sachsenhausen i w Oświęcimiu. Zastosowano w nich najróżniejsze techniki artystyczne: rzeźba, literatura, komiks, video, fotografia itd. Projekt *Pracownia Pamięci* w ramach projektu modelowego z wielu powodów zajmuje miejsce szczególne. W przeciwieństwie do pozostałych warsztatów, których charakter był z reguły kulturalno-pedagogiczny, *Pracownia Pamięci* była projektem artystycznym, którego podstawę stanowiło uczestnictwo młodzieży i osób dorosłych. Wszyscy, którzy wzięli udział w warsztatach pamięci, stanowili część tego projektu artystycznego, niezależnie od tego, czy rozumeli się jako artyści/artystki, czy też nie. Ponadto celem *Pracowni Pamięci* nie było przekazywanie czy przyswajanie wiedzy o historii, jak miało to miejsce na innych warsztatach, lecz wyłącznie refleksja na temat informacji znalezionych w miejscu pamięci. Tym samym stanowiły one dla nas eksperyment oraz próbę znalezienia odpowiedzi na jedno z naszych zasadniczych pytań: dlaczego dziś młodzi ludzie w Polsce i w Niemczech interesują się historią narodowego socjalizmu i dlaczego uważają oni, że zajmowanie się tym tematem jest ważne?

setzen sowie mit anderen über diese Bezüge in einen Dialog zu treten. Wir streben die Entwicklung eines Geschichtsbewusstseins an, das die Fähigkeit zur Wahrnehmung verschiedener Geschichtsbilder und die Fähigkeit, über diese Unterschiedlichkeiten ins Gespräch zu treten beinhaltet. Damit wird auch der Diversität der Teilnehmenden mit ihren pluralen sozialen und kulturellen Hintergründen Raum gegeben.

Im Rahmen von *kunst – raum – erinnerung* fanden neben der *Gedenkwerkstatt* in den Jahren 2008 und 2009 insgesamt 16 Kunstworkshops an den Jugendbegegnungsstätten Sachsenhausen und Oświęcim statt. Hier wurden unterschiedlichste künstlerische Techniken eingesetzt: Bildhauerei, Literatur, Comics, Video, Fotografie, usw. Das Projekt *Gedenkwerkstatt* nimmt innerhalb des Modellprojekts eine in mehrerlei Hinsicht außerordentliche Position ein. Anders als die meist kulturpädagogisch orientierten Workshops war die *Gedenkwerkstatt* ein Kunstprojekt, dessen Grundlage die Partizipation von Jugendlichen und Erwachsenen war. Alle, die sich an der *Gedenkwerkstatt* beteiligten, wurden Teil dieses Kunstprojektes, egal ob sie sich selbst als Künstler/in begriffen oder nicht. Die *Gedenkwerkstatt* zielte außerdem nicht auf die Vermittlung oder die Aneignung von Wissen über die Geschichte, wie es die Workshops taten, sondern ausschließlich auf die Reflexion der in der Gedenkstätte vorgefundenen Informationen. Damit war sie für uns ein Experiment und der Versuch eine Antwort auf eine unse-

rer Leitfragen zu bekommen: Was interessiert Jugendliche in Deutschland und Polen heute an der NS-Geschichte und warum finden sie die Auseinandersetzung mit dem Thema wichtig?

Alle Workshops und die *Gedenkwerkstatt* wurden von multiprofessionellen Teams bestehend aus Künstler/-innen und Mitarbeiter/-innen der Gedenkstätte bzw. der Jugendbegegnungsstätte entwickelt, geleitet und ausgewertet. So wurde sichergestellt, dass die Kunst nicht als pädagogische Methode instrumentalisiert und damit Mittel zum Zweck wird, und die Auseinandersetzung zugleich den Kriterien historisch-politischer Bildung zur Geschichte des Nationalsozialismus, wie der Multiperspektivität der historischen Darstellung, die auch die Integration des Blicks der Täter/-innen verlangt, genügen kann. Außerdem wurden die Projekte von Seiten des Modellprojektes intensiv begleitet und evaluiert. Die gesammelten Erfahrungen fließen in die Planung weiterer Workshops ein und werden am Ende der Projektlaufzeit durch eine Tagung und eine Publikation weiter verbreitet. Auf diese Weise leisten wir mit *kunst – raum – erinnerung* einen Beitrag zur Entwicklung einer Gedenkstättenpädagogik, welche die Subjekte der Erinnerung – die Jugendlichen – in den Mittelpunkt der Konzeptionen stellt.

Weitere Informationen zum Modellprojekt, zu den Workshops sowie Pressestimmen und Projektfotos finden Sie unter www.bildungsverbund.net

Wszystkie warsztaty oraz *Pracownia Pamięci* zostały opracowane, przeprowadzone i zewaluowane przez interdyscyplinarne zespoły składające się z artystów/artystek i pracowników/pracowniczek miejsc pamięci lub Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży. Tym samym zagwarantowano, że sztuka jako metoda pedagogiczna nie zostanie zinstrumentalizowana i nie stanie się środkiem do celu, a w dyskusji nad historią uwzględnione zostaną kryteria edukacji historyczno-obywatelskiej na temat historii narodowego socjalizmu takie jak wielość perspektyw przedstawiania historii, co wymaga także włączenia perspektywy sprawców i sprawczyń. Ponadto projekt modelowy wspierał i dokonał ewaluacji poszczególnych projektów. Zebrane doświadczenia posłużyły do zaplanowania kolejnych warsztatów, a ich upowszechnieniu służyć będzie symposium i wydanie publikacji pod koniec okresu trwania projektu. W ten sposób *sztuka – przestrzeń – pamięć* stanowi przyczynek do rozwoju pedagogiki miejsc pamięci, która podmioty pamięci – młodzież – stawia w centrum swej koncepcji.

Dalsze informacje na temat projektu modelowego, warsztatów, reakcje prasy i zdjęcia z projektu znajdują Państwo na stronie www.bildungsverbund.net

TU ŻYC

ALSO AT THE END

MEER LEBEN

Life changes
in deep ways

Rev. Friends Salom

Chaplain
and
Pastor

and
Pastor
and
Pastor

Address of the Church

and
Pastor
and
Pastor

and
Pastor
and
Pastor

and
Pastor
and
Pastor

and
Pastor
and
Pastor

and
Pastor
and
Pastor

Gedenkwerkstatt – eine künstlerische Methode in der politisch-historischen Bildung

Anna Zosik

Zur Einführung: die Denkwerkstatt

Um über die *Gedenkwerkstatt* zu schreiben möchte ich mit der *Denkwerkstatt* beginnen, einer früheren Arbeit, die ich 2006 im Rahmen der Kunstvermittlung für die Ausstellung *Hannah-Arendt-Denkraum* realisiert habe. Die Ausstellung fand zum 100. Geburtstag der politischen Denkerin Hannah Arendt in der ehemaligen Jüdischen Mädchenschule in Berlin Mitte statt.

Wie alle Ausstellungsräume befand sich auch die *Denkwerkstatt* in einem der einstigen Klassenräume. Ich hatte sie als eine wachsende Rauminstallation, als eine Art dreidimensionales Gästebuch konzipiert. Meine Idee war, den Ausstellungsbesuchern/innen einen Raum zur Verfügung zu stellen, indem sie ihre Kommentare und Gedanken über das Werk und die Person von Hannah Arendt sowie über die künstlerischen Werke in der Ausstellung sichtbar kommunizieren konnten. Mich hat dabei interessiert ob das oft von den Kuratoren deklarierte Interesse am Dialog mit dem Publikum auch seitens des Publikums gewünscht ist und wie der Dialog aussehen würde. Auf jegliche Hinweise, wie man den Raum benutzen sollte,

Pracownia Pamięci – metoda artystyczna w edukacji polityczno-historycznej

Anna Zosik

Wprowadzenie: Pracownia Myśli

Aby napisać coś o *Pracowni Pamięci*, chciałabym rozpocząć od *Pracowni Myśli*, wcześniejszej pracy, którą zrealizowałam jako projekt artystyczny w ramach wystawy *Hannah-Arendt-Denkraum* w 2006 roku. Wystawa ta została zorganizowana z okazji 100. urodzin myślicieli Hanny Arendt w byłej Żydowskiej Szkole dla Dziewcząt w berlińskiej dzielnicy Mitte.

Podobnie jak pozostałe pomieszczenia artystyczne, także i *Pracownia Myśli* znajdowała się w jednej z byłych sal lekcyjnych. Zaprojektowałam ją w formie instalacji przestrzennej jako „trójwymiarową księgę gości”. Zwiedzający wystawę mogli w tym pomieszczeniu przekazać swoje komentarze i myśli na temat dzieł i osoby Hanny Arendt jak również na temat prac artystycznych przedstawionych na tej wystawie. Interesowało mnie przy tym, czy zainteresowanie dialogiem z publicznością, wielokroć deklarowane przez kuratorów, jest także życzeniem publiczności i jak ten dialog miałby wyglądać. Zrezygnowałam z wszelkich wskazówek dotyczących tego, jak powinno się wykorzystać to pomieszczenie, aby dowie-

dzieć się, jak rozwinie się dyskusja nawiązana w tej sali. Czy zwiedzający będą w ogóle z niej korzystać? Jakie tematy zostaną w niej podjęte? Jakie pytania będą zadawane? Etc.

Początek dyskusji stanowiła skromna forma urządzenia pomieszczenia: na ścianach pojawiły się pojęcia takie jak „rozmyślać”, „przemyśleć”, „nadal myśleć”, które odnosiły się do tytułu wystawy, oraz wybrane cytaty z dzieł Hanny Arendt. Zwiedzający mieli do dyspozycji czarno-białe kopie dzieł artystycznych z wystawy, taśmy klejące, różnego rodzaju pisaki, kartki i kolorowe sznurki. Poza tym zwiedzającym tę salę udostępniłam także *skrzynkę na resztki myśli* – zwykłą skrzynkę, do której można było wyrzucić „myśli nieudane bądź niedokończone”. *Skrzynka na resztki myśli* nie była opróżniana i publiczność mogła ją oglądać tak samo jak komentarze naniesione na ściany. Dla mnie z kolei skrzynka ta była instrumentem, który umożliwił mi reagowanie na dynamikę w tej sali, tak aby rzeczywiście mogła się w niej rozwinąć interesująca dyskusja. Tak też trafiły do niej na przykład liczne dziecięce bazgroły tak jak i rysunek hakenkreuz (ten gest był później różnie komentowany).

W trakcie wystawy *Pracownia Myśli* stopniowo wypełniała się komentarzami, które umieszczano w całej sali. Po sześciu tygodniach została ona niemalże zupełnie zapełniona tekstami, rysunkami, a nawet małymi obiektami. Komentarze były bardzo różne. Odnosiły się one nie tylko do dzieł artystycznych i do osoby Hanny Arendt,

hatte ich verzichtet, um herauszufinden wie sich die Diskussion im Raum entwickeln würde: Würde er überhaupt in Anspruch genommen? Welche Themen würden angesprochen? Welche Fragen würden gestellt werden? Etc.

Die anfangs bewusst reduziert gehaltene Gestaltung des Raumes durch Begriffe wie „Nachdenken“, „Überdenken“, „Bedenken“, „Weiterdenken“, die sich auf den Ausstellungstitel bezogen sowie einige Zitate aus dem Werk von Hannah Arendt, die ich auf die Wänden geschrieben hatte, bildete den Diskussionsanfang. Schwarz/weiße Bildkopien von Kunstwerken aus der Ausstellung, Klebebänder, verschiedene Stifte, Papiere und farbige Schnüre standen als Arbeitsmaterialien zur Verfügung. Außerdem hatte ich den Raumbesuchern/innen eine *Denkrestekiste* zur Verfügung gestellt – eine einfache Kiste, in die „ungelegene oder unfertige Gedanken“ geworfen werden konnten. Die *Denkrestekiste* wurde nicht geleert und stand dem Publikum genauso wie die Aussagen an den Wänden zur Ansicht. Für mich wiederum war die *Denkrestekiste* ein Instrument, das mir ermöglichte, auf die Dynamik im Raum zu reagieren. So habe ich beispielsweise einige Kinderkritzeleien oder die Zeichnung eines Hakenkreuzes von der Wand in die *Denkrestekiste* befördert (was später sehr unterschiedlich diskutiert wurde).

Im Verlauf der Ausstellung hat sich die *Denkwerkstatt* nach und nach mit Kommentaren gefüllt, die überall im Raum platziert wurden. Texte, Zeichnungen und sogar kleine Objekte haben den Raum nach sechs Wochen fast

vollständig ausgefüllt. Die Statements waren sehr unterschiedlich. Sie bezogen sich nicht nur auf die künstlerischen Werke und die Person von Hannah Arendt, sondern stellten mal humorvoll mal sachlich den Bezug zu den Lebenswelten der Besucher/innen her. Viele haben den Begriff „Denken“ in verschiedener Weise aufgegriffen. Allmählich wurden die Texte im Raum mit weiteren Kommentaren ergänzt – eine Art Publikumsdiskussion hat sich entwickelt.

Die Gedenkwerkstatt

Im Modellprojekt *kunst – raum – erinnerung* sollte die *Denkwerkstatt* als künstlerische Methode in der Gedenkstättenarbeit mit jungen Menschen ausprobiert werden. Den Besuchern/innen der Internationalen Jugendbegegnungsstätte in Oświęcim (Auschwitz) wurde für drei Monate ein Raum zur Verfügung gestellt, in dem sie ihre Begegnung mit der Gedenkstätte Auschwitz-Birkenau in einer individuellen, selbständigen Auseinandersetzung reflektieren konnten.

Dafür hatte ich die *Denkwerkstatt* zu einer *Gedenkwerkstatt* umbenannt. Hier ging es um das Ge-Denken, um ein Nach-Denken über das Geschehene und um eine Verbindung der Geschichte zur Gegenwart der Jugendlichen.

Die Durchführung des Projektes wurde den neuen Umständen angepasst: vor allem die Tatsache, dass die *Gedenkwerkstatt* nicht auf dem Gelände der Gedenkstätte sondern auf dem Gelände der Jugendbegegnungsstätte aufgebaut wurde, war für mich eine besondere Herausforderung.¹ Die „Quelle der Auseinandersetzung“

lecz nawiązywały także – w sposób zarówno humorystyczny jak i poważny – do realiów życia zwiedzających. Wiele osób w różny sposób odniosło się do pojęcia „myśleć”. Stopniowo teksty w pomieszczeniu obrastały w dalsze komentarze – publiczność wywiązała rodzaj dyskusji między sobą.

Pracownia Pamięci

W projekcie modelowym *sztuka – przestrzeń – pamięć* *Pracownia Myśli* jako metoda artystyczna miała zostać wypróbowana w pracy z młodymi ludźmi. *Pracownię Myśli* przemianowałam na *Pracownię Pamięci*. Chodziło tutaj o upamiętnianie i przemyślanie tego, co się wydarzyło oraz o stworzenie nawiązania między historią a współczesnością młodych ludzi.

W trakcie trzech miesięcy instalacji *Pracowni Pamięci* na terenie Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu mogły osoby przyjeżdżające w sposób indywidualny i samodzielny dokonać refleksji po wizycie w Auschwitz-Birkenau.

Realizacja projektu została dostosowana do nowych okoliczności. Przede wszystkim fakt, że *Pracownia Pamięci* została zbudowana nie na terenie miejsca pamięci, lecz na terenie Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży, stanowił dla mnie szczególne wyzwanie.¹ „Źródło konfrontacji” znajdowało się w innym miejscu, a więc musiało ono zostać nijako przeniesione do pomieszczenia.

lag jetzt an einem anderen Ort und musste quasi in den Raum geholt werden.

Dann war es natürlich das Thema selbst – die Gedenkstätten Auschwitz I und Auschwitz II-Birkenau in ihrer unmittelbaren Präsenz – die mich vor viele neue Fragen stellte: Wo soll ich die Diskussion mit den Jugendlichen über das nur schwer Begreifbare anfangen? Wie schaffe ich eine Situation, in der sie sich darauf einlassen ihre eigenen Gedanken, Meinungen und Interessen öffentlich zu kommunizieren? In welche Richtung kann diese Auseinandersetzung gehen? Wie kann ich die Jugendlichen zum selbständigen Denken ermutigen, wie sie dazu bringen über das bekannte „Nie wieder Krieg!“ hinauszugehen? Wie kann ich einen Raum gestalten, in dem Urteile nicht wiederholt sondern selbst gebildet werden können? Wie ermögliche ich den Jugendlichen eine Reflexion über die Geschichte, die die Reflexion über eigene, gegenwärtige Lebenswelten einschließt? Mit welchen Texten, Bildern, Arbeitsmaterialien kann ich arbeiten? In welchen Sprachen?

Das Projekt wurde gemeinsam mit Teresa Miłoś-Czepiec – einer Pädagogin aus der Jugendbegegnungsstätte – durchgeführt. Sie war meine Ansprechpartnerin und betreute die *Gedenkwerkstatt* vor Ort.

Der Raum

Ähnlich der *Denkwerkstatt* habe ich auch hier Begriffe in die anfängliche Gestaltung an den Wänden des Raumes einbezogen. Die dreizehn von mir gewählten Wörter fun-

Ponadto sam temat – miejsca pamięci Auschwitz I i Auschwitz II-Birkenau i ich bezpośrednia obecność – postawiły przede mną szereg nowych pytań. Jak mam rozpocząć dyskusję z młodzieżą o tym, czego nie sposób pojąć? Jak mam stworzyć sytuację, w której zechce ona publiczne zakomunikować swe własne myśli, opinie i zainteresowania? W którym kierunku może przebiegać dyskusja? Jak mogę zainspirować młodych ludzi do samodzielnego myślenia, aby wykroczyć poza stwierdzenie „Nigdy więcej wojny!”? Jak przygotować pomieszczenie, w którym nie chodzi o powtarzanie znanych opinii i sądów, lecz przede wszystkim o ich samodzielnie kształtowanie? Jak mogę umożliwić młodym ludziom refleksję na temat historii; refleksję, która uwzględni przemyślenia na temat ich własnego, współczesnego świata, w którym żyją? Jakie teksty, obrazy, materiały mogę wykorzystać? W jakim języku?...

Przy realizacji projektu konsultowałam się z Teresą Miłoś-Czepiec – pedagogką Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu. Była ona moją osobą do kontaktu i opiekowała się *Pracownią Pamięci* na miejscu.

Pomieszczenie

Podobnie jak miało to miejsce w *Pracowni Myśli*, także i tutaj początkową inscenizację pomieszczenia tworzyły terminy umieszczone na ścianach. Trzyście wybranych przeze mnie słów służyło za punkty orientacji: „prze-

moc", „mechanizmy", „strach", „polityka", „pamięć", „rozmyślać", „zapomnieć", „miłość", „uprzedzenia", „żyć tutaj", „historia", „przyszłość", „pieniądze" – wszystko to pojęcia, które nie ograniczają się do kontekstu Holokaustu. Chodziło mi przede wszystkim o wybranie takich pojęć, które są aktualne zarówno w kontekście historycznym, jak i współczesnym, które nie prowadzą do emocjonalizowania dyskusji, lecz dają więcej przestrzeni do zastanowienia się nad tematem. W ustaleniach z Teresą Miłoś-Czepiec podjęłyśmy decyzję o dwujęzycznym urządzeniu pomieszczenia (po polsku i niemiecku), tak aby poza niemieckimi gośćmi (najwięcej grup przyjeżdża do MDSM z Niemiec), także i polska młodzież z Oświęcimia mogła korzystać z tego miejsca.

W przeciwieństwie do *Pracowni Myśli*, w *Pracowni Pamięci* materiał wizualny jako element skojarzeniowy odgrywał ważną rolę. Zdjęcia historyczne, m.in. terenu obozu koncentracyjnego, maszerującej kolumny węgierskich Żydówek czy też twarzy dwóch starszych, niemieckich oficerów stacjonujących w Auschwitz zostały uzupełnione o zdjęcia współczesne. Znalazły się tam zdjęcia osób zwiedzających teren miejsca pamięci, więzienia w Guantanamo, miasta Oświęcim i młodych neonazistów. Wszystkie te zdjęcia przerobiłam na komputerze na linearne, czarno-białe grafiki. Krok ten zdawał się dla mnie ważny z następującego powodu: fotografia dokumentacyjna jako reportaż zatrzymuje moment i miejsce. Funkcją zdjęcia jest przypominanie konkretnej sytuacji (z przeszłości).

gierten als Orientierungspunkte: „Gewalt“, „Mechanismen“, „Angst“, „Politik“, „Erinnerung“, „Nachdenken“, „Vergessen“, „Liebe“, „Vorurteile“, „Hier Leben“, „Geschichte“, „Zukunft“, „Geld“ – alles keine auf den Kontext des Holocaust begrenzten Begriffe. Mir ging es jedoch explizit darum, Begriffe zu wählen, die Aktualität sowohl im historischen Kontext als auch in der Gegenwart besitzen, die eine Emotionalisierung der Diskussion möglichst vermeiden und dafür mehr Raum zum Nachdenken schaffen. In der Absprache mit Teresa Miłoś-Czepiec fiel die Entscheidung, den Raum zweisprachig (deutsch und polnisch) zu gestalten, damit neben den deutschen Besuchern/innen (die größte Besucher/innen-gruppe in der Jugendbegegnungsstätte) auch polnische Jugendliche aus Oświęcim den Raum nutzen konnten.

Ganz anders als in der *Denkwerkstatt* spielte in der *Gedenkwerkstatt* das Bildmaterial eine wichtige Rolle. Es hatte die Aufgabe, ein Assoziationsfeld zu öffnen. Historische Aufnahmen, unter anderem das Gelände des Konzentrationslagers, eine marschierende Kolonne von jüdischen Frauen aus Ungarn, oder Gesichter von zwei älteren in Auschwitz stationierten deutschen Offizieren wurden mit Bildern aus der Gegenwart ergänzt. Unter anderem fanden Bilder von Besuchern/innen auf dem Gelände der Gedenkstätte, vom Gefängnis in Guantanamo, von der Stadt Oświęcim und von jungen Neonazis Verwendung. Alle Bilder wurden von mir am Computer zu linearen schwarz/weiß Grafiken bearbeitet. Dieser

Schritt schien mir aus folgendem Grund wichtig: Die Dokumentationsfotografie als Bildreportage hält den Zeitpunkt und den Ort fest. Das Bild hat die Funktion eine konkrete (vergangene) Situation zu erinnern. Mir ging es darum zu zeigen, dass diese Bilder auch symbolhaft für andere, auch gegenwärtige, Bilder stehen können. Sie zu schwarz/weißen Grafiken zu bearbeiten hieß für mich, ihnen ihre Zeitlichkeit und Details zu nehmen. In diesem Prozess, durch den sie ihre historische Bestimmtheit verlieren sollten, wurden sie zu Bildern von möglichen Realitäten *im JETZT*. Verteilt im Raum und gemeinsam mit den Wörtern fungierten sie als „Anstiftung zum Weiterdenken“.

Während der drei Monate auf dem Gelände der Jugendbegegnungsstätte füllte sich der Raum mit Texten und Zeichnungen. Mirko Wetzel schreibt in seinem Beitrag „*Woher komme ich? Wo stehe ich? Wo gehe ich hin?*“ *Nachrichten in der Gedenkwerkstatt* darüber.

Die Gedenkwerkstatt als Methode

Die *Gedenkwerkstatt/Denkwerkstatt* ist nicht als Ort der Wissensvermittlung sondern als Ort der individuellen Reflexion zu verstehen. Hier können Menschen anonym und über eine längere Zeit ihre Meinungen und Erfahrungen sichtbar artikulieren und auf andere Kommentare reagieren. Das erlaubt eine Form der Diskussion, die so im öffentlichen Raum sehr selten stattfindet.

26 In diesem Sinne verstehe ich die *Gedenkwerkstatt/Denkwerkstatt* als eine demokratische Methode. Die Aus-

Mi chodziło jednak o uaktualnienie dyskusji w *Pracowni*, o przeniesienie jej w teraźniejszość. W prozie redukcji do czarno-białych linearnych grafik straciły zdjęcia ich klawrowne historyczne określenie i stały się obrazami przedstawiającymi możliwą *TERAZ* rzeczywistość.

W okresie trzech miesięcy kontener umieszczony na terenie Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży wypełnił się tekstami i rysunkami. Mirko Wetzel skomentował wypowiedzi w *Pracowni* w swoim tekście „Skąd pochodzę? Gdzie się znajduję? Dokąd zmierzam?” Wiadomości w *Pracowni Pamięci*.

Pracownia Pamięci jako metoda

Pracownię Pamięci/Pracownię Myśli nie należy rozumieć jako miejsca przekazywania wiedzy, lecz miejsca indywidualnej refleksji. Tutaj ludzie w widoczny i anonimowy sposób przez dłuższy okres czasu mogą artykułować opinie i doświadczenia, a także reagować na inne komentarze. Umożliwia to formę dyskusji, która w przestrzeni publicznej bardzo rzadko ma miejsce.

W tym sensie rozumiem *Pracownię Pamięci/Pracownię Myśli* jako metodę demokratyczną. Wypowiedzi – niezależnie, czy były autorstwa ekspertów czy laików, osób młodszych czy starszych, bardziej lub mniej zaможnych – stanowią równoważny i równouprawniony przedmiot dyskusji. Jednakże sama natrafiłam tu na granice mojej otwartości i musiałam przemyśleć moją rolę artystki w tym projekcie.

W projekcie artystycznym nastawionym na partycypację artysta/artystka poza koncepcją, produkcją i realizacją pracy włączony/-a jest w procesy społeczne. W projekcie *Pracownia Pamięci* zdecydowałam się na przejęcie roli „moderatorki przestrzeni”, która kieruje komunikacją pomiędzy publicznością i ostatecznie ponosi odpowiedzialność za „obraz końcowy”. Swastyka z *Pracowni Myśli* była dla mnie tanią prowokacją, którą zdecydowałam się nie komentować. Podobnie jak bardzo obraźliwa wypowiedź z *Pracowni Pamięci*, którą usunęłam po rozmowie z Teresą Miłoś-Czepiec – dwa teksty spośród wielu. Lecz mimo wszystko decyzje te były i są nieustannie związane z otwartymi pytaniami, które wykraczają poza *Pracownię Pamięci/Pracownię Myśli*: ile otwartości zniesie demokracja? Ile kontroli? Kto powinien, może lub ma przyzwolenie na kontrolowanie kogo? Czy prowokacja to właściwy środek do rozmawiania o Holokauście?

Nie znalazłam ostatecznych odpowiedzi na te pytania. Jednakże z różnorodności i wielości wypowiedzi, które pozostawili zwiedzający *Pracownię Myśli* i *Pracownię Pamięci*, odczytuję, że oferta ta została przyjęta poważnie. Zwłaszcza w pracy z młodzieżą ta forma wydaje mi się być odpowiednia. Pozwala im ona na publiczne wyrażenie swych myśli bez obawy o oceny czy osądy, które od razu mogłyby się pojawić. Jest to rodzaj „analogowego bloga”, który zdobywa własną wartość przez fakt bycia widocznym. Hannah Arendt powiedziała kiedyś: „wszystko zależy od samodzielnego myślenia”. I to

sagen, egal ob sie von Fachkundigen oder Laien, von Jüngeren oder Älteren, von Wohlhabenden oder Einkommensschwachen hervorgebracht wurden, stehen gleichwertig und gleichberechtigt zur Diskussion. Und doch bin ich selbst an die Grenzen meiner Offenheit gestoßen und musste über meine Rolle als Künstlerin in diesem Projekt nachdenken.

In einem auf Partizipation angelegten Kunstprojekt ist der/die Künstler/in neben Konzeption, Produktion und Realisation der Arbeit in soziale Prozesse involviert. Bei dem Projekt *Gedenkwerkstatt* habe ich mich entschieden, die Rolle einer „Raummoderatorin“ einzunehmen, die die Kommunikation des Publikums steuert und letztendlich die Verantwortung für das „Gesamtergebnis“ trägt. Das Hakenkreuz aus der *Denkwerkstatt* war für mich eine platte Provokation, auf die ich nicht eingehen wollte. Genauso wenig wie eine beleidigende Aussage aus der *Gedenkwerkstatt*, die ich in Absprache mit Teresa Miłoś-Czepiec entfernt habe – zwei Beiträge unter vielen. Und doch waren und sind diese Entscheidungen stets mit offenen Fragen verbunden, die über die *Gedenkwerkstatt/Denkwerkstatt* hinausgehen: Wie viel Offenheit verträgt die Demokratie? Wie viel Kontrolle? Wer soll, kann oder darf wen kontrollieren? Ist Provokation ein geeignetes Mittel, um über den Holocaust zu sprechen?

Auf diese Fragen habe ich keine endgültigen Antworten gefunden. In der Vielfalt und Vielzahl der Aussagen, die Besucher/innen in der *Denkwerkstatt* und der *Gedenk-*

werkstatt hinterlassen haben, sehe ich aber, dass sie dieses Angebot ernst genommen haben. Gerade für die Arbeit mit Jugendlichen scheint mir diese Form geeignet zu sein. Sie erlaubt ihnen, sich öffentlich zu äußern ohne gleich Bewertung oder Verurteilungen fürchten zu müssen – eine Art „analoger Blog“, der durch seine Sichtbarkeit eine eigene Wertigkeit erfährt. Hannah Arendt hat einmal gesagt: „Auf das Selbstdenken kommt es an“. Und das ist genau das, was den Menschen in der *Gedenkwerkstatt* hoffentlich begegnete: Hier gab es keine vorgefertigten Fragen. Die musste jede/r für sich selbst formulieren und versuchen auch selbst Antworten darauf zu geben.

Die *Gedenkwerkstatt* ist ein künstlerisches Projekt und das Wort „künstlerisch“ verwende ich hier auch im Sinne der *Einmaligkeit*. Und doch kann sie gleichzeitig als Methode verstanden werden. Eine, die auf weitere politisch-historische Kontexte übertragen werden kann. Diese Übertragung macht allerdings nur dann Sinn, wenn diese verschiedenen Kontexte mit ihren spezifischen Fragestellungen präzise wiedergegeben werden – in Bezug auf inhaltliche Themen wie auch auf die künstlerische Aufarbeitung. Ansonsten besteht die Gefahr, dass diese Methode nicht zur Bildung von differenziertem Denken sondern zur Wiederholung von allgemeinen Meinungen beiträgt.

jest dokładnie to, z czym – mam nadzieję – spotkali się ludzie odwiedzający *Pracownię Pamięci*. Tutaj nie było sformułowanych pytań. Każda osoba musiała je samodzielnie sformułować i także samodzielnie spróbować znaleźć na nie odpowiedź.

Pracownia Pamięci jest projektem artystycznym. Słowo „artystyczny” stosuję tutaj także w sensie „niepowtarzalności”. Równocześnie jednak projekt ten to także metoda. Metoda, która może być przenoszona na inne konteksty polityczno-historyczne. Przeniesienie to będzie sensowne jedynie wówczas, gdy te różnorodne konteksty będą w dokładny sposób odzwierciedlane wraz ze specyficznymi pytaniami, które stawiają. I to zarówno w odniesieniu do tematów merytorycznych jak i ich artystycznego zaprojektowania. W przeciwnym wypadku istnieje niebezpieczeństwo, że metoda ta przyczyni się nie tyle do kształtowania zróżnicowanego myślenia, co do powtarzania ogólnie znanych opinii.

Pracownia Pamięci – jako rozszerzenie oferty kształcenia w MDSM Oświęcim

Teresa Miłoś-Czepiec

W okresie od marca do czerwca 2009 roku młodzież, głównie z Niemiec, przebywająca w Międzynarodowym Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu w ramach podróży studyjnych do Auschwitz oraz uczestnicząca w polsko-niemieckich seminariach, a także młodzi Oświęcimianie mieli okazję stać się częścią projektu artystycznego *Pracownia Pamięci*.

W koncepcji pedagogicznej MDSM czytamy, że jest „instytucją międzynarodową promującą idee społeczeństwa obywatelskiego, dąży do przeciwstawiania się wszelkim formom kwestionowania, bagatelizowania lub instrumentalizacji zbrodni dokonanej w obozach koncentracyjnych i obozach zagłady, wnosi swój wkład w proces tworzenia demokratycznych i wolnych społeczeństw, zarówno w Europie, jak i na świecie, stanowi międzynarodowe forum spotkań.”

MDSM w Oświęcimiu istnieje od 24 lat, jest to instytucja znana wielu pedagogom miejsc pamięci, przede wszystkim w Niemczech, która od początku swojego istnienia zajmuje się edukacją historyczną i obywatelską młodzieży w oparciu o Miejsce Pamięci Auschwitz-Birkenau.

Die Gedenkwerkstatt – eine Erweiterung des Bildungsangebots der IJBS Oświęcim

Teresa Miłoś-Czepiec

Im Zeitraum zwischen März und Juni 2009 konnten Jugendliche, die im Rahmen von Studienreisen nach Auschwitz aus Deutschland in die Internationale Jugendbegegnungsstätte in Oświęcim kamen, die Teilnehmer/innen von deutsch-polnischen Seminaren sowie junge Bewohner/innen der Stadt Oświęcim zum Teil des künstlerischen Projekts *Gedenkwerkstatt* werden.

In der pädagogischen Konzeption der IJBS ist zu lesen, dass das Haus „als internationale, zivilgesellschaftliche Institution zu verstehen ist; sie wendet sich entschieden gegen alle Formen der Leugnung, Bagatellisierung oder Instrumentalisierung der Verbrechen in den Konzentrations- und Vernichtungslagern. Die IJBS leistet ihren Beitrag zur Förderung demokratischer und freier Gesellschaften in und außerhalb von Europa und wirkt als Forum internationaler Begegnung.”

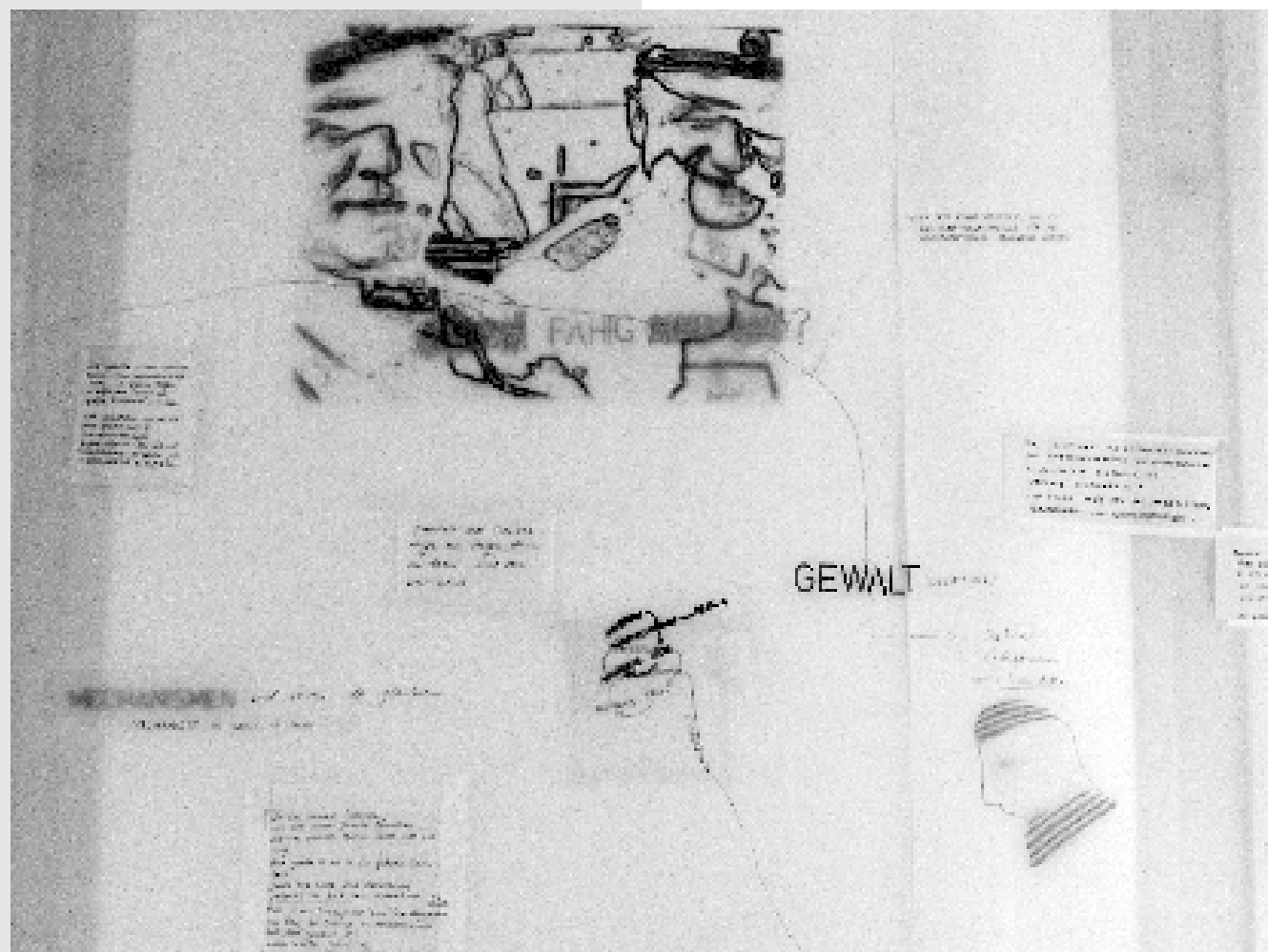
Die IJBS in Oświęcim gibt es seit 24 Jahren. Viele Gedenkstättenpädagogen/innen, vor allem aus Deutschland, kennen sie als Einrichtung, die sich vor dem Hintergrund der Gedenkstätte Auschwitz-Birkenau mit der historischen und politischen Bildung für Jugendliche beschäftigt. Die

meisten Adressaten/innen dieser Bildungsangebote sind junge Deutsche, die mit ihren Pädagogen/innen hierher kommen, um Studienprogramme umzusetzen, die unter anderen folgende feste Programmpunkte haben: Besichtigung des ehemaligen Konzentrationslagers Auschwitz-Birkenau und der historischen Ausstellung, Begegnung mit einem/r Zeitzeugen/in, zumeist einem ehemaligen KZ-Häftling, Workshops und Diskussionen, in denen versucht wird, Fragen nach historischen Ereignissen und nach Personen zu beantworten. Diese Fragen zielen auf die Analyse von aktuellen gesellschaftlichen Prozessen sowie das Erkennen persönlicher Möglichkeiten zur Vorbeugung von gesellschaftlichem Unrecht und Menschenrechtsverletzungen. Die historische und die politische Bildung sind auch die Triebkräfte im zweiten großen Bereich der Aktivitäten der IJBS – dem der internationalen Jugendbegegnungen. Die allermeisten davon finden mit deutsch-polnischen Gruppen statt.

Mit den Aufgaben der IJBS und dem symbolischen Standort des Hauses – gelegen in der Mitte zwischen der Innenstadt und dem ehemaligen KZ Auschwitz – hängt ein besonderes architektonisches Konzept, ein besonderer Baustil zusammen. In der Beschreibung der Architektur-firma GMS aus Isny steht: „Der wichtigste Teil des Objekts ist der in alle Richtungen geöffnete Garten der Begegnungen. Er ist ein gewisses Zeichen der Mitte. Er ist von Wohngebäuden, dem Gebäude mit Seminarräumen und von dem so genannten Haus der Stille umgeben. Das gesamte Objekt, das aus separaten Bauten besteht und einen

Zdecydowana większość odbiorców tej edukacji to młodzi Niemcy, przyjeżdżający tu ze swoimi pedagogami, aby realizować programy studyjne, których punktami stałymi są m.in.: zwiedzanie terenów byłego obozu Auschwitz-Birkenau i wystawy historycznej, spotkanie z byłym więźniem obozu koncentracyjnego, warsztaty i dyskusje, służące próbie odpowiedzi na pytania dotyczące wydarzeń historycznych oraz jednostki ukierunkowane na analizę współczesnych procesów społecznych, a także osobistych możliwości zapobiegania wszelkim przejawom niesprawiedliwości społecznej, łamania praw człowieka. Zarówno edukacja historyczna, jak i obywatelska jest także motorem działania w ramach drugiego obszaru dotychczasowej działalności MDSM – spotkań międzynarodowych młodzieży, których zdecydowana większość odbywa się w zespołach polsko-niemieckich.

Z misją MDSM łączy się także szczególna koncepcja architektoniczna, zarówno jeżeli chodzi o symboliczną lokalizację w połowie drogi między centrum miasta a byłym obozem KL Auschwitz, jak o rozwiązania budowlane. W opisie sporządzonym przez pracownię architektoniczną GMS z Isny czytamy: „Najważniejszą częścią obiektu jest otwarty we wszystkich kierunkach Ogród Spotkań. Jest on swoistym znakiem środka, Otaczają go pawilony mieszkalne, budynek, w którym znajdują się sale seminaryjne oraz tzw. Dom Cisy. Cały obiekt będący zespołem oddzielnych budowli, stanowiący miejsce spotkań i tymczasową ojczyznę, dysponuje przestrzenią odpowiednio dos-

Begegnungsort und eine zeitweilige Heimat darstellt, verfügt über einen Raum, der an unterschiedliche Bedürfnisse des Gemeinschaftsgefühls in einer Großgruppe und der Sicherheit in einer Kleingruppe angepasst ist: Er gibt auch die Möglichkeit, sich zurückzuziehen, um in der Einsamkeit zu reflektieren.“

In diese zeitweilige Heimat, die vielen mit diesem Ort verbundenen Pädagogen/innen bekannt und nah ist und in der sie sich wohl fühlen, kam im Frühjahr 2009 ein neues Objekt und zwar ein Baucontainer, der hinter dem Gebäude auf der Seite der Bibliothek versteckt war und parallel zum Haus der Stille lag. Das war die *Gedenkwerkstatt*.

Die *Gedenkwerkstatt* war ein erfrischendes Projekt, das eine Herausforderung für den Ort und für die Pädagogen/innen darstellte und das neue Möglichkeiten, einen neuen Raum bot, der zur Teilnahme eingeladen hat und den Jugendlichen gegenüber offen war. Auf der anderen Seite aber war die *Gedenkwerkstatt* versteckt, unbekannt, sie erweckte kein Vertrauen, war fremd und halb benutzt.

Für alle, denen es gelungen ist, die *Gedenkwerkstatt* zu finden, und die nach dem Besuch im ehemaligen KZ Auschwitz-Birkenau einen Raum für sich und für die eigenen Gedanken suchten, wurde die *Gedenkwerkstatt* zu einem wichtigen und notwendigen Ort. Die Teilnahme am Projekt gestaltete sich bei den einzelnen Besuchern/innen in zwei Etappen. Nach dem Eintritt in die *Gedenkwerkstatt* fühlten sich die Teilnehmer/innen eingeladen,

tosowaną do różnicowanych potrzeb poczucia wspólnoty w dużej grupie, bezpieczeństwa w małej grupie, daje również możliwość oddalenia i się i refleksji w samotności.”

W tej tymczasowej ojczyźnie znanej już wielu pedagogom związanym z miejscem, czującym się w niej bezpiecznie jak u siebie, bo wszystko jest znane i bliskie, pojawia się nowy obiekt w formie kontenera budowlanego, ukryty za głównym budynkiem od strony biblioteki, równoległe do Domu Ciszy *Pracownia Pamięci*.

Projekt odświeżający, stanowiący wyzwanie dla tego miejsca, dla edukatorów, wnoszący nową możliwość, dający inną przestrzeń, zapraszający do uczestnictwa, otwarty na młodzież. Z drugiej strony jednak ukryty, nieznamy, niebudzący zaufania – bo obcy, na wpół wykorzystany.

Dla wszystkich, którym udało się odkryć *Pracownię Pamięci*, szukających przestrzeni dla siebie i dla własnych myśli po odwiedzeniu terenów byłego obozu Auschwitz-Birkenau, okazała się ona miejscem ważnym i potrzebnym.

Uczestnictwo w projekcie poszczególnych osób przebiegło w dwóch etapach. Po wejściu do *Pracowni* uczestnicy czuli się zaproszeni do obejrzenia i przeczytania wystawy, składającej się z materiału przygotowanego przez artystkę oraz tekstów – dopisków, haseł i rysunków sukcesywnie dokładanych do wystawy przez wcześniejszych uczestników projektu.

Nowi uczestniczący oswajają się z przestrzenią, mają czas na odnalezienie własnej refleksji pośród refleksji

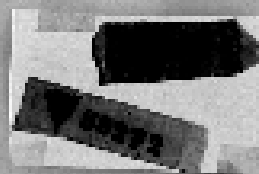
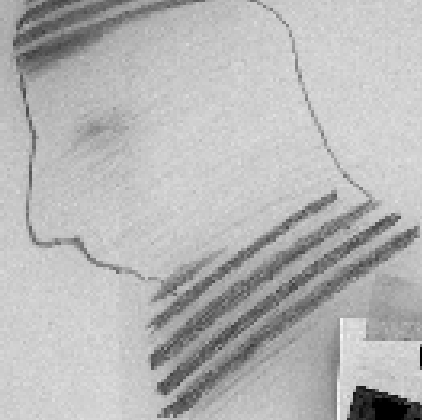
innych. Drugi etap to pozostawienie w tym miejscu własnych emocji i przemyśleń jako komentarz do już istniejących zapisów bądź niezależny tekst lub szkic. Temu etapowi towarzyszy świadomość, że będzie to przekaz dla kolejnych osób, które to miejsce odwiedzają.

Pracownia Pamięci to miejsce odpowiednie do prowadzenia anonimowego dialogu.

Najliczniejszą grupę uczestników pobytów studyjnych w MDSM stanowi młodzież gimnazjalna, która przeżywa konfrontacje z miejscem oryginalnym – byłym obozem koncentracyjnym – bardzo intensywnie, często ma potrzebę uzewnętrzniania swoich emocji, dzielenia się nimi. Uczestnicy podróży studyjnych czy seminariów polsko-niemieckich szukają więc dialogu otwartego z członkami grupy, z którą przeżywają zwiedzanie, spotkanie z byłym więźniem. W grupie odbywa się większość punktów programu. Stąd czasem może być trudno niektórym młodym ludziom oderwać się od tej grupy w celu indywidualnej refleksji. Tu istotna wydaje się być rola edukatorów, którzy potraktują *Pracownię* jako jedną z możliwych form konfrontacji z tematyką Auschwitz. Uczestnictwo w projekcie *Pracowni Pamięci* może stać się częścią ich własnego projektu dla młodzieży. Niewerbalna wymiana myśli między uczestnikami wzajemnie się znającymi z powodzeniem zastąpi, obecne prawie w każdym programie podróży studyjnych, tzw. rundy podsumowujące lub refleksje. Najczęściej są one prowadzone w formie dyskusji moderowanej przez pedagoga, nie zawsze

sich schon vorhandene Einträge im Raum anzusehen und sie zu lesen. Es handelte sich zum einen um Material und Texte, die von der Künstlerin vorbereitet wurden, zum anderen um Einträge, Stichworte und Zeichnungen, die sukzessive von den früheren Besuchern/innen der *Gedenkwerkstatt* hinzugefügt worden waren. Die neuen Teilnehmer/innen gewöhnten sich an den Raum, hatten Zeit, um unter anderen Reflexionen nach eigenen Reflexionen zu suchen. Die zweite Etappe bestand darin, diese eigenen Emotionen und Gedanken als Kommentar zu den bereits bestehenden oder aber als unabhängigen Text bzw. Skizze hinzuzufügen. In dieser Etappe waren sich die Teilnehmer/innen bewusst, dass sie eine Botschaft an weitere Besucher/innen verfassen würden.

Die *Gedenkwerkstatt* war der richtige Ort, um einen anonymen Dialog zu führen. Die größte Gruppe der Teilnehmer/innen von Studienreisen in die IJBS sind die Gymnasiasten/innen, die eine Konfrontation mit dem authentischen Ort, dem ehemaligen Konzentrationslager, erleben. Das geschieht sehr intensiv, oft haben sie das Bedürfnis, die eigenen Emotionen zu äußern, sie mit anderen zu teilen. Die Teilnehmer/innen der Studienreisen oder aber der deutsch-polnischen Seminare suchen also nach einem offenen Dialog mit Gruppenmitgliedern, mit denen sie den Besuch in der Gedenkstätte und die Begegnung mit Zeitzeugen/innen erleben. Die meisten Programmpunkte finden in der Gruppe statt. Daher kann es manchen jungen Menschen schwer fallen, sich von der Gruppe loszulösen,

Thomas Hobbes powiedział
"Homo Homoini Lupus est"
Miał rację. Prezydent jest
nieodżałowanym dyktando
władzą i złą. Musimy
zabnąć i zrobić wszystko
by było się jak najgorszej

ME WIE
3

...
...
...
...
...

Nuck

pozostawiają uczestnikom wybór, ponieważ nie wszyscy chcą i potrafią wyrażać się przez słowo mówione.

Warunkiem koniecznym wpisania projektu *Pracowni* w program grupy studyjnej jest najpierw jego zaistnienie w świadomości pedagogów jako możliwej alternatywy dla pracy z grupą obok innych propozycji programowych oferowanych przez MDSM. Trzy miesiące funkcjonowania projektu to okres zbyt krótki, by włączyć go w koncepcje programów wypracowanych na długo przed przyjazdem grup. Trudno też ze względu na to, że sami opiekunowie pracowni nie znają i sami muszą ją poczuć, aby zobaczyć jakie przed młodzieżą otwiera możliwości. *Pracownia* musiałaby wpisać się w krajobraz domu, stać się jego integralną częścią, musiałaby trwać, być stałym elementem. Szkoda więc, że był to projekt czasowy.

Należy także pamiętać, że *Pracownia Pamięci*, znajdująca się w ogrodzie MDSM, pięć kilometrów od terenu Miejsca Pamięci, nie jest miejscem pierwszej refleksji, która pojawia się bezpośrednio po zetknięciu z terenem oryginalnym i z historią Auschwitz. Byłaby takim, gdyby znajdowała się przy wyjściu z Muzeum, gdzie każdy bezpośrednio po wizycie na terenie byłego obozu mógłby pozostawić swoje pierwsze, najbardziej intensywne wrażenia.

Celowym było jednak umiejscowienie *Pracowni* w MDSM, gdzie może już mniej emocjonalnie i mniej spontanicznie, za to w sposób bardziej uporządkowany,

um indywidualne Refleksje do podejmowania. Hierarchia była dla Rolę der Pädagogen/innen wichtig, die die *Gedenkwerkstatt* als eine mögliche Form der Konfrontation mit dem Thema Auschwitz anbieten konnten. Die Teilnahme am Projekt *Gedenkwerkstatt* konnte zum Teil des eigenen Projekts werden. Nonverbaler Austausch der Gedanken unter den Teilnehmern/innen, die sich gut kennen, kann Abschluss- oder Reflexionsrunden, die auf allen Seminaren stattfinden, sehr gut ersetzen. Oft lassen die von Pädagogen/innen moderierten Diskussionen den Teilnehmern/innen nicht den Raum, den sie brauchen, denn nicht alle wollen und können sich durch das gesprochene Wort äußern.

Die notwendige Bedingung, um das Projekt der *Gedenkwerkstatt* in das Programm der Studiengruppe einzubeziehen, war zunächst, dass die Pädagogen/innen es als eine mögliche Alternative für die Gruppenarbeit neben anderen durch die IJBS angebotenen Programm-vorschlägen sahen. Drei Monate der Projektlaufzeit waren eine zu kurze Zeit, um es in Programme einzubeziehen, die lange vor der Anreise der Gruppen erarbeitet wurden. Schwierig war es aber auch deswegen, weil die Betreuer/innen die *Gedenkwerkstatt* selbst nicht kannten und den Ort erst einmal kennen lernen mussten, um zu sehen, welche Möglichkeiten er den Jugendlichen eröffnet. Die *Gedenkwerkstatt* müsste ein Teil der Landschaft der IJBS werden, sie müsste fortbestehen, zu einem ihrer integralen Bestandteile, ein festes Element werden. Daher ist es schade, dass dies nur ein temporäres Projekt war.

Man muss auch bedenken, dass die *Gedenkwerkstatt*, die sich im Garten der IJBS befand, fünf Kilometer von der Gedenkstätte entfernt, nicht der erste Reflexionsort war, den man direkt nach dem Besuch des authentischen Orts und der Auseinandersetzung mit der Geschichte von Auschwitz besucht. Das könnte sie sein, wenn sie sich am Eingang in die Gedenkstätte befände, denn so könnte nach dem Besuch auf dem Gelände des ehemaligen KZ jede/r seine/ihre ersten, intensivsten Eindrücke hinterlassen.

Das Ziel war aber, die *Gedenkwerkstatt* in der IJBS zu platzieren, wo man vielleicht weniger emotional und weniger spontan, dafür aber geordneter und mit einer gewissen positiven Distanz Bezug nehmen kann, und zwar nicht nur auf die eigenen Erlebnisse, die mit dem Besuch der historischen Orte zusammenhängen, sondern auch in Bezug auf andere wichtige Momente während des Aufenthaltes in der IJBS. Sehr wichtig war auch, dass dank den thematischen Bereichen, die in der *Gedenkwerkstatt* als Input angeboten wurden, die Besucher/innen überzeugt werden konnten, dass sie in der Nähe des Ortes des größten Verbrechens das Wort ergreifen können. Dass sie sich in Bezug auf wichtige Angelegenheiten wie die Bedeutung von Erinnerung und Gedenken, Vorurteile, Gewalt und Leben in einer von Geschichte gekennzeichneten Stadt äußern konnten. In diesem Raum wurde die Stimme der Besucher/innen sichtbar, sie wurde bemerkt und sie hat an Bedeutung gewonnen.

z pewnym pozytywnym dystansem odnieć się, nie tylko do własnych przeżyć związanych ze zwiedzaniem miejsc historycznych, ale również do innych ważnych momentów pobytu w MDSM. Co również bardzo istotne, dzięki obszarom tematycznym zaproponowanym w *Pracowni* jako input ma się przekonanie, że w pobliżu miejsca największej zbrodni można zabrać głos w sprawach istotnych dzisiaj dla wszystkich, takich jak znaczenie pamięci i upamiętnienia, uprzedzenia, stosunek do przemocy, życie miasta naznaczonego historią. I w tej przestrzeni ten głos zostaje zauważony i staje się donośny.

Doświadczenia z Pracowni Pamięci

Iga Bunarska, 18 lat,
gimnazjalistka z Oswiecimia

Największą zaletą *Pracowni Pamięci* jest to, że nie jest ona ograniczona żadnymi zasadami i regułami. Od każdej osoby wymaga ona czegoś zupełnie unikatowego, nie dzieli ludzi na grupy. Dla każdej pojedynczej jednostki *Pracownia Pamięci* jest czymś zupełnie innym i każdej z nich stawia inne zadanie. Jedyną rzeczą, która jest wspólna dla wszystkich ludzi odwiedzających *Pracownię* jest pytanie, które zostało tam zawarte: „a Ty co czujesz?”. Na to pytanie nie ma jednej odpowiedzi.

Trudno jest wyrazić swoje uczucia słowami, które bywają często niejednoznaczne. Anna Zosik zdała sobie z tego sprawę, czerpiąc ze swojego artystycznego doświadczenia i do ręki każdego odwiedzającego *Pracownię* włożyła kredkę i pozwoliła to wyrazić na ścianach, podłodze i suficie. To coś zupełnie nowego. Nie jesteśmy przyzwyczajeni do pisanie na ścianach. Jako małe dzieci nie wolno było nam tego robić, przekonywano nas, że to jest rdzaj wandalizmu. W *Pracowni Pamięci* obaloną tę regułę i mnóstwo innych.

Dla mnie osobiście ten projekt to taka mała zemsta za II wojnę światową, to takie zrobienie nazistom na

Erfahrungsbericht zur Gedenkwerkstatt

Iga Bunarska, 18 Jahre alt,
Gymnasiastin aus der Stadt Oświęcim

Der größte Vorteil der *Gedenkwerkstatt* war die Tatsache, dass sie durch keinerlei Regeln und Bestimmungen beschränkt war. Von jedem forderte sie etwas völlig Einmaliges, sie teilte Menschen nicht in Gruppen auf. Für jedes Individuum war die *Gedenkwerkstatt* etwas ganz anderes und jedem von ihnen warf sie andere Fragen auf. Die einzige Sache, die für alle Besucher/innen der *Gedenkwerkstatt* gleich war, war die Frage, die der Ort beinhaltete: „Was fühlst Du?“ Auf diese Frage gibt es nicht nur eine Antwort.

Es ist schwer, die eigenen Gefühle mit Worten zum Ausdruck zu bringen, die oft nicht eindeutig sind. Anna Zosik war sich dessen bewusst, da sie aus ihrer künstlerischen Erfahrung schöpfte. Sie gab jedem/r Besucher/in der *Gedenkwerkstatt* einen Stift in die Hand und ließ sie ihre Gedanken und Gefühle an den Wänden, auf dem Fußboden und auf der Decke ausdrücken.

Das war etwas ganz neues. Wir sind es nicht gewohnt, an Wände zu schreiben. Als kleine Kinder durften wir es nicht. Wir wurden belehrt, es wäre eine Art Vandalismus. In der *Gedenkwerkstatt* wurde diese wie viele weitere Regeln außer Kraft gesetzt.

złość. Chcieli oni zlikwidować Żydów i Polaków, a przy okazji jeszcze parę innych narodów. Naziści pozbawili ich życia, ale nie udało im się usunąć pamięci o nich. Tego najlepszym przykładem jest *Pracownia Pamięci*. Już nikt nie przywróci życia milionom zamordowanych ludzi, ale możemy kultywować o nich pamięć. Tak, żeby Auschwitz już nigdy nie miało miejsca. Nigdzie na świecie.

Kolejną rzeczą, która podoba mi się w idei *Pracowni* jest to, że nikt nie stawia tam ocen za zdolności manualne czy literackie. To sprawia, że łatwiej jest wyrazić swoją opinię.

Pracownia Pamięci zmusza do myślenia o Auschwitz. To jest kolejna zaleta tego projektu. Najlepiej byłoby postawić *Pracownię* zaraz przy wyjściu obozu koncentracyjnego; tak, żeby ludzie, którzy skończyli go zwiedzać, mogli od razu wyrazić swoje uczucia i przemyślenia dotyczące wydarzeń związanych z tym miejscem.

Jedynym minusem *Pracowni* jest to, że niektórzy ludzie krępują się pisać swoich najskrytszych przemyśleń przy innych. Myślę, że dobrym rozwiązaniem byłoby stworzenie trochę większej przestrzeni, tak, żeby zapewnić większą sferę prywatności.

Für mich persönlich stellt dieses Projekt eine kleine Rache für den Zweiten Weltkrieg dar, als möchte man es den Nazis heimzahlen. Sie wollten die Juden und die Polen und bei der Gelegenheit auch ein paar andere Nationen vernichten. Die Nazis haben diesen Menschen des Lebens beraubt, aber es ist ihnen nicht gelungen, die Erinnerung an diese Menschen auszulöschen. Das beste Beispiel dafür ist die *Gedenkwerkstatt*. Niemand wird den Millionen von Ermordeten ihr Leben wiedergeben, aber wir können die Erinnerung an sie pflegen. Damit es nie wieder Auschwitz gibt. Nirgendwo auf der Welt.

Eine weitere Sache, die mir an der Idee der *Gedenkwerkstatt* gut gefällt, ist die Tatsache, dass dort unsere handwerkliche bzw. literarische Arbeit von niemandem bewertet wurde. Das führte dazu, dass man die eigene Meinung besser zum Ausdruck bringen konnte.

Die *Gedenkwerkstatt* zwang dazu, über Auschwitz nachzudenken. Das war wichtig an diesem Projekt. Am besten wäre es, die *Gedenkwerkstatt* gleich am Eingang in der KZ-Gedenkstätte aufzustellen, sodass die Besucher/innen ihre Gefühle und Reflexionen zu diesem Ort gleich ausdrücken könnten.

Der einzige Nachteil der *Gedenkwerkstatt* war, dass manche Menschen ihre intimsten Überlegungen in Anwesenheit von anderen nicht aufschreiben wollten. Ich denke, eine gute Lösung wäre es, etwas mehr Raum zu schaffen, um mehr Privatsphäre zu gewährleisten.

Erfahrungsbericht zur Gedenkwerkstatt aus der Sicht eines Freiwilligen

Paul Löwe

Die Arbeit mit den Gruppen in der *Gedenkwerkstatt* gestaltete sich sehr unterschiedlich. Es gab keine Gruppen, die das Angebot ein wenig nutzten. Entweder wurde die *Gedenkwerkstatt* nach der Einführung weitestgehend ignoriert oder von einer großen Mehrheit der Gruppe intensiv genutzt. Wenn die Gruppen das Angebot ignorierten, hing das in den meisten Fällen mit zwei Dingen zusammen. Entweder war das Programm der Gruppe so eng mit Programmpunkten besetzt, dass die Jugendlichen, sobald sie frei hatten, schlafen gingen oder ein selbstständiges Arbeiten der Teilnehmer/innen war von den Begleitpersonen gar nicht gewünscht. Dann blieb die Erwähnung der *Gedenkwerkstatt* aus, die notwendig gewesen wäre, damit die Jugendlichen das Angebot annehmen. Auch der Standort des Containers war nicht vorteilhaft. Am Rande des Gartens gelegen, von dem Seminargebäude verdeckt, fiel die *Gedenkwerkstatt* den Besuchern/innen nicht ins Auge. Da das Angebot freiwillig war und darauf beruhte, dass die Teilnehmer/innen selbstständig den Weg finden, war dies hinderlich.

Ich habe einen deutlichen Unterschied zwischen Seminar- und Schülergruppen bemerkt. Die Seminargruppen

Relacja na temat Pracowni Pamięci z punktu widzenia wolontariusza

Paul Löwe

Praca z grupami w *Pracowni Pamięci* kształtowała się bardzo różnorodnie. Nie było takich grup, które korzystałyby w niewielkim stopniu z tej oferty. Albo *Pracownię Pamięci* dalece ignorowano lub też znaczna większość danej grupy intensywnie z niej korzystała. Jeśli grupy ignorowały tę możliwość, w większości przypadków zależało to od dwóch czynników. Albo program danej grupy był tak pełny, że gdy tylko uczestnicy mieli czas wolny, szli spać lub też opiekunowie grup nie życzyli sobie, aby uczestnicy i uczestniczki samodzielnie pracowali. Wówczas nie wspominali oni o istnieniu *Pracowni Pamięci*, co było potrzebne do zainteresowania młodzieży tym miejscem. Także lokalizacja kontenera nie była optymalna. Postawiona na skraju ogrodu i ukryta za budynkiem sal seminaryjnych była trudna do znalezienia. Stanowiło to przeszkodę, ponieważ możliwość pójścia tam była dobrowolna i polegała na tym, aby uczestnicy i uczestniczki sami znaleźli tam drogę.

Zauważyłem też wyraźną różnicę między grupami seminaryjnymi a szkolnymi. Grupy seminaryjne podczas pobytu tutaj stale pracowały nad jednym tematem.

arbeiteten während ihres Aufenthaltes kontinuierlich an einem Thema. Der Blick dieser Gruppen wurde im Seminar besonders geschult, sie drangen tief in die Materie vor. Außerdem hatten sie meist mehr Freiräume im Programm und daher eher die notwendige zeitliche Flexibilität und Besinnungspausen, um sich auf die *Gedenkwerkstatt* in Ruhe einzulassen. Das ist bei Schülergruppen häufig nicht der Fall gewesen.

Nach den Hindernissen komme ich zu den positiven Effekten. Von den Gruppen, die den Weg in die *Gedenkwerkstatt* fanden, bekam ich durchweg positive Rückmeldungen. Es wurde gelobt, dass es an diesem geschützten Ort möglich war, die eigene Meinung fernab der Gruppe zu äußern. Die Besucher/innen trauten sich, Dinge zu äußern die sie in der Gruppe nicht geäußert hätten, weil sie diese Äußerungen nicht als qualifiziert genug einschätzten. Ebenso positiv bewertet wurde von den Teilnehmern/innen, dass in der *Gedenkwerkstatt* nicht nur die Meinungen Platz hatten, die von den Gruppenleitern/innen erwartet wurden, aber der eigenen nicht unbedingt entsprachen, sondern dass tatsächlich Platz für eigene Gedanken war.

Auffallend war, dass die *Gedenkwerkstatt* zwar dankend als Zusatzangebot zur Reflexion angenommen wurde, der künstlerische Anspruch des Projektes für die Besucher/innen, mit denen ich sprach, dabei aber nicht von Bedeutung war. Ich hatte den Eindruck, dass weder die von der Künstlerin anfangs eingebrachten Bilder, Begriffe und Zitate noch die Statements der Besucher/innen und damit auch

W trakcie seminarium spojrzenie grup wyostrzało się i coraz bardziej zagłębiały się one w materię. Ponadto zazwyczaj miały one więcej czasu wolnego w programie, a tym samym więcej elastyczności i przerw do namysłu, które pozwalały na odnalezienie się w spokoju w *Pracowni Pamięci*. To często nie miało miejsca w przypadku grup szkolnych.

Po przedstawieniu przeszkód chciałbym przejść do efektów pozytywnych. Od grup, które „dotarły” do *Pracowni Pamięci*, otrzymywałem bardzo pozytywny feedback. Przede wszystkim możliwość artykułowania własnego zdania z dala od grupy była często chwalona. Odwiedzający mieli odwagę na powiedzenie rzeczy, których nie wyraziliby w grupie, głównie z obawy o niewystarczającą jakość ich wypowiedzi. Równie pozytywnie uczestnicy oceniali to, że w *Pracowni Pamięci* było miejsce nie tylko na opinie oczekiwane przez opiekunów grup, a które niekoniecznie zgadzały się ze zdaniem uczestników, lecz że tutaj rzeczywiście było miejsce na własne myśli.

Można było przy tym zauważyć, że wprawdzie podchodzono do *Pracowni Pamięci* z wdzięcznością jako do dodatkowej możliwości przeprowadzenia refleksji, jednakże dla zwiedzających, z którymi rozmawiałem, ambicje artystyczne związane z projektem nie miały większego znaczenia. Odniosłem wrażenie, że ani zdjęcia, pojęcia i cytaty umieszczone na początku przez artystkę, ani twierdzenia zwiedzających, a tym samym też i własna praca nie były rozpatrywane w kontekście artystycznym.

Projekt ten rozumiano raczej jako miejsce pracy, spokoju i przestrzeń do namysłu i refleksji. Wrażenia, jakie pozostawiło zwiedzanie miejsca pamięci, były tak dominujące, że konfrontacja z nimi stawiała się tutaj najważniejsza.

Należy przy tym dodać, że moje doświadczenia z grupami są bardzo selektywne, ponieważ nie wszyscy uczestnicy, których o to pytałem, chcieli powiedzieć coś na temat projektu. Uzyskanie wyników z wywiadów z grupami było trudne, ponieważ stało to w sprzeczności z ideą *Pracowni Pamięci*, która polegała na tym, że zwiedzający ją mogli tam wyrazić swoje zdanie anonimowo i nie podlegając ocenie opiekunów. Wielu uczestników i uczestniczek reagowało zatem ze zdziwieniem, gdy zadawałem pytania na temat *Pracowni Pamięci* i jedynie niewiele osób udzielało szczegółowych odpowiedzi. Miałem wrażenie, że te pytania zakłócają ich poczucie pewnej, chronionej przestrzeni.

Moja ocena *Pracowni Pamięci* w dużej mierze pokrywa się z oceną grup, które chętnie i na poważnie przyjmowały tę ofertę. Podczas zwyczajowych rund refleksji, które moderuje prowadzący/-a grupę, różnicowane potrzeby i poglądy uczestników i uczestniczek nie zostają często uwzględnione. Dlatego też sensowne byłoby utworzenie przestrzeni takiej jak *Pracownia Pamięci*, która oferuje uczestnikom i uczestniczkom ochronne miejsce dla ich emocji i myśli i włączenie takiego miejsca, jako dodatkowej, stałej oferty do Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży.

nicht die eigene Arbeit unter künstlerischen Aspekten beurteilt wurden. Vielmehr wurde das Projekt als Arbeitsstätte, Ruhepol und Raum der Besinnung und Reflexion genutzt. Die Eindrücke der Gedenkstätte waren so schwerwiegend, dass die Auseinandersetzung hiermit im Vordergrund stand.

Zu beachten ist, dass die Erfahrungen, die ich mit den Gruppen gemacht habe, sehr selektiv sind, da nicht alle Teilnehmer/innen, die ich befragte, etwas zu dem Projekt äußern wollten. Eine Auswertung, die auf Gruppeninterviews beruht, war schwierig, da sie der Idee der *Gedenkwerkstatt* entgegen lief, dass die Besucher/innen ohne Bewertung seitens der Betreuungspersonen und anonym ihre Meinung äußern konnten. Viele Teilnehmer/innen reagierten verwundert, wenn ich sie etwas fragte und nur sehr wenige gingen ins Detail. Ich hatte das Gefühl, dass sie sich durch die Fragen in ihrem zugesicherten, geschützten Raum gestört fühlten.

Meine Einschätzung der *Gedenkwerkstatt* deckt sich im Großen und Ganzen mit jener der Gruppen, die das Angebot gerne und ausführlich wahrnahmen. In herkömmlichen Reflektionsrunden, die von einem/r Gruppenleiter/in moderiert werden, wird nicht auf alle unterschiedlichen Bedürfnisse der Teilnehmer/innen eingegangen. Es ist daher sinnvoll einen Raum, wie die *Gedenkwerkstatt*, zu schaffen, der den Teilnehmern/innen einen geschützten Ort für ihre Emotionen und Gedanken bietet. Daher wäre es sinnvoll ein Angebot, wie die *Gedenkwerkstatt* dauerhaft in der Jugendbegegnungsstätte zu installieren.

Unsere Erfahrungen mit der Gedenkwerkstatt des Projektes „kunst – raum – erinnerung“ in der IJBS Auschwitz-Oświęcim

Prof. Dr. Wolf Ritscher · Projekt „Erziehung nach
Auschwitz“, Hochschule Esslingen, Fakultät
Soziale Arbeit, Gesundheit und Pflege (SAGP)

Im Mai 2009 war das seit 23 Jahren bestehende Projekt „Erziehung nach Auschwitz“ mit einer Gruppe von 24 Auszubildenden der GARP Plochingen, 12 Studierenden der Hochschule Esslingen-Fakultät SAGP, 2 Medienpädagogen, 3 Pädagogen/innen der GARP und den beiden Projektdozenten/innen Prof. Wolf Ritscher und Prof. Nina Kölsch-Bunzen in Auschwitz. Im Rahmen unseres 7-tägigen Programms in der Gedenkstätte Auschwitz und der IJBS Auschwitz, das die Studierenden für die Auszubildenden entworfen, unter der Teilnahme der beiden Medienpädagogen und durch das coaching der Projektdozenten/innen realisiert hatten, lernten wir auch die *Gedenkwerkstatt* kennen.

Am dritten Tag unseres Aufenthaltes waren für den Vormittag unterschiedliche Programme für 3 Teilgruppen der Auszubildenden und Studierenden vorgesehen. Eine

Nasze doświadczenia z Pracownia Pamięci w ramach projektu sztuka – przestrzeń – pamięć w MDSM w Oświęcimiu

Prof. Dr. Wolf Ritscher · Projekt „Wychowanie
po Auschwitz“, Szkoła Wyższa Esslingen –
Instytut Pracy Socjalnej, Zdrowia i Opieki (SAGP)

W maju 2009 roku istniejący od 23 lat projekt „Wychowanie po Auschwitz“ z grupą dwudziestu czterech praktykantów z GARP Plochingen, dwunastu studentów Szkoły Wyższej Esslingen – Instytutu Pracy Socjalnej, Zdrowia i Opieki, dwóch pedagogów mediów, trzech pedagogów GARP i dwóch wykładowców – prof. Wolfem Ritscherem i prof. Niną Kölsch-Bunzen zawiązał do Oświęcimia. W ramach siedmiodniowego programu w Muzeum Auschwitz-Birkenau i w MDSM, który studenci zaprojektowali dla praktykantów, przy udziale dwóch pedagogów mediów i przy coachingu wykładowców tworzących projekt, poznaliśmy także *Pracownię Pamięci*.

Trzeciego dnia naszego pobytu przed południem zaplanowano różne programy dla trzech podgrup praktykantów i studentów. Jedną z grup składającą się z ośmiu praktykantów i pięciu studentów po oprowadzaniu

w zbiorach sztuki Muzeum Auschwitz-Birkenau zwiedza *Pracownię Pamięci* w ogrodzie MDSM, aby po części receptywnej za pomocą mediów oferowanych w tym miejscu móc skonfrontować się z tematami: Auschwitz, Holocaust, prawa człowieka i etyka. Prowadziłem tę grupę tudzież towarzyszyłem jej. Należy także wspomnieć, że wszyscy praktykanci, którzy przyjechali do Oświęcimia w ramach naszego projektu, pochodzą ze środowisk o słabych strukturach społecznych względnie gorszych szansach edukacyjnych, a skład grupy to $\frac{2}{3}$ młodych ludzi wywodzących się z rodzin migrantów i $\frac{1}{3}$ pochodzenia niemieckiego – ci ostatni jednakże po części doświadczyli przeprowadzki ze wschodnich krajów związkowych do Badenii-Wirtembergii. Ja, jako jeden z wykładowców prowadzących projekt, dowiedziałem się o koncepcji *Pracowni Pamięci* kilka tygodni wcześniej podczas posiedzenia Rady Fundacji na rzecz MDSM.

Po przekroczeniu *Pracowni Pamięci* praktykanci i studenci zostali powitani i wprowadzeni przez Teresę Miłoń-Czepiec, pedagożkę MDSM w Oświęcimiu. To powitanie i wprowadzenie było moim zdaniem bardzo ważne, ponieważ miało charakter orientacyjny i zwróciło uwagę na ofertę, a poza tym jako rytuał powitalny symbolizowało otwartość i szacunek wobec członków grupy.

Następnie uczestnicy i uczestniczki z uwagą przyglądali się podzielonym według różnych pojęć ścianom *Pracowni Pamięci*, na których można było pisać lub ma-

aus 8 Auszubildenden und 5 Studierenden bestehende Gruppe besuchte nach einer Führung durch die Kunstsammlung der Gedenkstätte den Gedenkraum im Garten der IJBS, um sich nun – nach einer rezeptiven Einheit – aktiv mittels der von der *Gedenkwerkstatt* angebotenen Medien mit dem Thema Auschwitz-Holocaust-Menschenrechte-Ethik auseinander zu setzen. Ich war der Leiter bzw. Begleiter dieser Gruppe. Wichtig ist es noch zu bemerken, dass alle Auszubildenden, die im Rahmen unseres Projektes Auschwitz besuchten, aus bildungsbenachteiligten bzw. bildungsfernen Milieus stammen; mit der Verteilung: $\frac{2}{3}$ junge Erwachsene mit Migrationshintergrund, $\frac{1}{3}$ ohne Migrationshintergrund, letztere aber z.T. mit der Erfahrung eines Wechsels aus den neuen Bundesländern nach Baden-Württemberg.

Ich selbst, als einer der beiden Projektdozenten/innen hatte die *Gedenkwerkstatt* schon einige Wochen vorher während einer Sitzung des Stiftungsrates der IJBS kennen gelernt.

Die Auszubildenden und Studierenden wurden nach Eintritt in die *Gedenkwerkstatt* von Teresa Miłoń-Czepiec, einer Pädagogin der IJBS begrüßt und in die *Gedenkwerkstatt* eingeführt. Diese Begrüßung und Einführung halte ich für sehr wichtig, weil sie orientierend und aufmerksamkeitsfokussierend hinsichtlich des Angebotes wirkt und darüber hinaus auch als Begrüßungsritual den Gruppenteilnehmern/innen gegenüber Offenheit und Wertschätzung symbolisiert.

Danach betrachteten die Gruppenteilnehmer/innen sehr aufmerksam die nach verschiedenen Begriffen unterteilten beschreib- bzw. bemalbaren Wände der *Gedenkwerkstatt* und die Kommentare, Zeichnungen, Zitate, Aphorismen, Worte, mit denen schon frühere Besucher/innen ihre Eindrücke, Gedanken, Gefühle, Erfahrungen in und über Auschwitz ausgedrückt hatten.

Danach setzten sie sich an die Tische oder gingen mit Schreib- bzw. Malmaterialien in den Garten, um das, was sie in dieser Situation dachten, empfanden, fühlten zu Papier zu bringen. Hilfreich war dabei, dass Teresa Miłoś-Czepiec und ich als Ansprechpartner/innen im Raum blieben und für Fragen, Diskussionen, Dialoge zur Verfügung standen. Es entstand eine kreative Stille und zugleich kreative Spannung, die ab und zu durch kurze Gespräche der Gruppenteilnehmer/innen mit Teresa und mir, manchmal auch durch – allerdings sehr kurze – Kontakte unter den Gruppenteilnehmer/innen selbst und durch ein erneutes Betrachten der von unseren Vorgängern/innen hinterlassenen Gestaltungen unterbrochen wurde. In dieser Strukturierung der Gruppendynamik und zugleich im Rahmen der vorgegebenen Strukturierung des Raumes entstand ein kreativer und selbstorganisierter Prozess, der sich gerade dadurch auszeichnete, dass innerhalb eines durch Vorgaben strukturierten Raumes sehr viel Platz für aus der eigenen Person freigesetzte Erfahrungsprozesse vorhanden war.

48 Man konnte deutlich bemerken, dass es in den Köpfen und Körpern der Teilnehmer/innen „arbeitete“

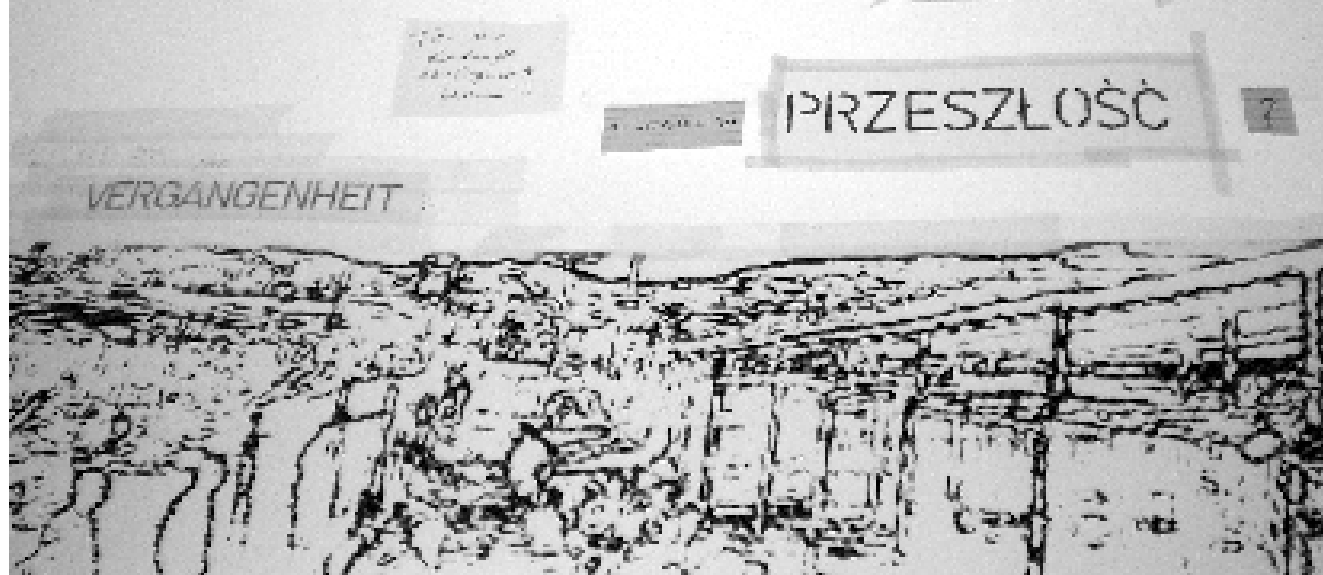
lować, jak również komentarzom, rysunkom, cytatom, aforyzmom, słowom, za pomocą których osoby, które były tutaj wcześniej, wyraziły swoje wrażenia, myśli, uczucia, doświadczenia w i o Auschwitz. Następnie uczestnicy usiedli przy stołach lub też poszli do ogrodu z materiałami do pisania lub malowania, aby przenieść na papier to, co myśleli, czuli w tej sytuacji. Pomocne było to, że Teresa Miłoś-Czepiec i ja pozostaliśmy w pomieszczeniu i mogliśmy odpowiadać na pytania, dyskutować czy prowadzić dialog. Zapadła kreatywna cisza, a jednocześnie kreatywne napięcie, które przerywane było czasami przez krótkie rozmowy uczestników z Teresą i ze mną, czasem też przez bardzo krótkie kontakty pomiędzy samymi uczestnikami i przez ponowne obserwowanie komentarzy pozostawionych przez naszych poprzedników. W takiej strukturze dynamiki grupy, a jednocześnie w ramach danej struktury pomieszczenia doszło do kreatywnego, samodzielnie zorganizowanego procesu, który wyróżniał się tym, że w pomieszczeniu urządzonym według pewnych wytycznych było bardzo dużo miejsca na uwolnione w nas same procesy związane z przebytym doświadczeniem.

Można było wyraźnie zauważyć, że w głowach i ciałach uczestników i uczestniczek coś się „działo”, zaś wolne skojarzenia zamieniały się w postaci ze słów i obrazów. Ciekawe, że prawie wszyscy uczestnicy najpierw wykorzystali papier dla uwidocznienia swych kreacji, który następnie umieścili na ścianach. Jedyne kilka

PRZYPOMINAĆ

ERINNERUNG

ERINNERN

und sich die freien Assoziationen in Gestaltungen aus Worten und Bildern verwandelten. Interessant war, dass fast alle Teilnehmer/innen zunächst Papier für ihre Kreationen benutzten, und dieses dann an den Wänden befestigten. Nur wenige wählten den Weg, ihre Gedanken und Bilder direkt auf die Wände zu bringen.

Von Vorteil war, dass wir schon seit zwei Tagen in Auschwitz waren, und durch unser Programm schon sehr viel Kontakt mit dem Thema Auschwitz stattgefunden hatte.

Deutlich war, dass das angebotene Material es auch den Auszubildenden, die sich verbal eher schwach zeigten, eine Möglichkeit der Selbstdarstellung und

osób wybrało drogę naniesienia myśli i obrazów bezpośrednio na ściany.

Zaletą był fakt, że byliśmy w Oświęcimiu już od dwóch dni, a nasz program umożliwił nam bardzo dużo kontaktu z tematem Auschwitz. Można było zauważyć, że zaoferowany materiał dał możliwość autoprezentacji i wyrazu praktykantom, którzy nie do końca dobrze się odnajdują w werbalnej formie wyrazu. Jak wiemy, przyczynia się to w niemałym stopniu do podniesienia własnego poczucia wartości, do odwagi i dumy z powodu własnych osiągnięć, co z kolei ułatwia dalsze otwarcie się na temat. Jednakże świadomie dobrane, spartańskie wy-

posażenie *Pracowni Pamięci* w materiały nie było optymalne dla wszystkich praktykantów. Niektórzy z wykorzystaniem większej ilości materiałów z pewnością mieli by znacznie więcej możliwości tworzenia. Kilka osób gdzie indziej szukało takich dodatkowych materiałów np. gazet, kamieni, gałęzi, a zatem spartańskie wyposażenie pozytywnie wpłynęło na tę formę indywidualnych aktywności. To pokazuje, że jednoznaczne i proste rozwiązania nie wpływają korzystnie na atmosferę nauki i doświadczania.

Po umieszczeniu rysunków na ścianie niektórzy uczestnicy bardzo szybko opuścili pomieszczenie, jak gdyby obawiali się, że będziemy ich pytać o te rysunki. Zaś niektórzy wykazali duże zainteresowanie tym, co zostało tam przedstawione. Także i tutaj sprawdza się zasada, że uczenie się udaje się najlepiej wówczas, gdy są dostępne oferty z zewnątrz i gdy można z nich korzystać, jednocześnie musi także istnieć możliwość odrzucenia tych ofert w określonej sytuacji. Być może powinniśmy byli po dłuższej przerwie raz jeszcze pójść ze wszystkimi członkami grupy do *Pracowni Pamięci* i w ramach „rytuału pożegnalnego” porozmawiać o własnych pracach i pracach poprzedników. Lecz także i tutaj koniecznie należy zwracać uwagę na aspekt dobrowolnego uczestniczenia w tego typu zajęciach.

Mnie podobała się zwłaszcza nienarzucająca się, lecz ciągle obecna oferta mediów w *Pracowni Pamięci*. Także urządzenie pomieszczenia poprzez układ ścian,

Selbstäußerung gab. Das trägt – wie wir wissen – nicht unerheblich zu einer Selbstwertsteigerung bei, zu Mut und Stolz über die eigene Leistung, was wiederum eine weitere Öffnung für das Thema erleichtert.

Die, was die Materialien angeht, bewusst spartanische Ausstattung der *Gedenkwerkstatt* ist aber nicht für alle Auszubildenden günstig gewesen. Manche hätten durchaus mit mehr Materialien noch mehr Gestaltungsmöglichkeiten gehabt. Aber einige suchten sich solche zusätzlichen Materialien anderswo, z.B. Zeitungen, Steine, Zweige; diese Form der Eigenaktivität wiederum wurde durch die spartanische Ausstattung gefördert, wodurch deutlich wird, dass eindeutige und einfache Lösungen nicht günstig für das Lern- und Erfahrungsklima sind.

Nachdem die Gestaltungen an der Wand angebracht waren, verließen einige Teilnehmer/innen sehr schnell den Raum – fast so, als befürchteten sie, von uns über ihre Gestaltung befragt zu werden. Andere wiederum zeigten gerade daran großes Interesse. Auch hier gilt, dass Lernen am besten gelingt, wenn Angebote von außen vorhanden sind und ergriffen werden können, dass es aber auch die Möglichkeit geben muss, diese in einer bestimmten Situation auszuschlagen.

Vielleicht wäre es gut gewesen, mit allen Gruppenteilnehmern/innen nach einer größeren Pause nochmals durch die *Gedenkwerkstatt* zu gehen und im Rahmen eines solchen „Abschiedsrituals“ über die eigenen Arbeiten und die der Vorgänger/innen zu sprechen. Aber auch

hier muss unbedingt auf die Freiwilligkeit geachtet werden.

Mir hat vor allem das unaufdringliche, aber dennoch stets präsente Medienangebot der *Gedenkwerkstatt* gefallen. Auch die Strukturierung des Raumes durch die Wände, die Arbeitstische und den Platz dazwischen (z.B. zum herum Gehen) war für die Arbeit hilfreich. Die Möglichkeit, an die Gestaltungen früherer Besucher/innen anzuknüpfen ließ einen Prozess entstehen, in dem ein unsichtbares Band zwischen jetzt und vorher, zwischen unterschiedlichen Menschen und ihren unterschiedlichen Gedanken, Gefühlen, Impressionen, Ideen geknüpft wurde. Gut war, dass man sich dem auch verweigern und nur bei sich selbst bleiben konnte. Und man konnte auch zwischen dem wenig gefilterten Ausdruck von Gefühlen und einem Ausdruck der eigenen Befindlichkeit mittels einer elaborierten Sprachform (z.B. durch Gedichte, Zitate) wählen bzw. zwischen beiden Ausdrucksformen wechseln.

Als Frage bleibt, wie eine solche Werkstatt in eine bestehende Einrichtung der Gedenkstättenpädagogik integriert und zu einem beständigen Angebot werden kann, ohne dass der Charakter des Vorläufigen, der auch Mut zur eigenen Kreativität machen kann, verlorenen geht.

Dass die *Gedenkwerkstatt* eine sehr sinnvolle Ergänzung der schon bekannten gedenkstättenpädagogischen Arbeit mit handwerklichen und künstlerischen Medien (die in der IJBS und auch in unserem Projekt schon eine lange Tradition hat) ist, steht für mich außer Frage.

stolów i miejsca pomiędzy nimi (np. do ich obchodzenia) było bardzo pomocne. Możliwość nawiązania do pracy wcześniejszych grup pozwoliła na zaistnienie procesu, w którym nawiązano niewidzialną więź między teraz a przedtem, między różnymi osobami i ich różnymi myślami, uczuciami, impresjami i pomysłami. Ważne było i to, że można było się od tego zdystansować i pozostać tylko z własną pracą. Można było także dokonać wyboru między mniej przefiltrowanym wyrażeniem uczuć oraz wyrażeniem własnego odczuwania za pomocą bardziej wyrafinowanych form językowych (np. przez wiersze, cytaty) lub też zmienić jedną formę wyrazu w drugą.

Pozostaje pytanie, jak taka *Pracownia* może zostać włączona do danej instytucji pedagogiki miejsc pamięci i jak może się stać częścią stałej oferty nie tracąc przy tym charakteru tymczasowości, który także może dodawać odwagi do czerpania z własnej kreatywności. Fakt, że *Pracownia Pamięci* jest bardzo sensownym uzupełnieniem znanych już metod z zakresu pedagogiki miejsc pamięci z wykorzystaniem mediów rzemieślniczych czy artystycznych (które mają długą tradycję w MDSM, a także i w naszym projekcie), nie ulega dla mnie wątpliwości.

„Skąd pochodzę? Gdzie jestem? Dokąd zmierzam?” Wiadomości w Pracownia Pamięci

Mirko Wetzel · *sztuka – pamięć – przestrzeń*

W ramach projektu modelowego *sztuka – pamięć – przestrzeń Pracownia Pamięci* stanowiła „projekt laboratoryjny”, w którym mieliśmy możliwość uchwycenia jednego z głównych założeń projektu. *Pracownia Pamięci* była dla zwiedzających MDSM wyzwaniem do tego, aby rozwijać własne myśli i własny stosunek do historii narodowego socjalizmu. Przedstawione teksty i rysunki stanowią bardzo osobistą wizualizację tego procesu. Daje nam to możliwość zadania pytania o to, jak dzisiaj młodzież z Polski i Niemiec przeżywa konfrontację z historią narodowego socjalizmu? Jakie myśli i emocje, relacje między przeszłością a współczesnością pojawiają się u odwiedzających miejsce pamięci? W jakim stopniu informacje z *Pracowni Pamięci* dają nam wgląd w osobistą konfrontację zwiedzających z historią Auschwitz? Kiedy sięgają do tego, co znane – popularnych obrazów, interpretacji i zwrotów językowych? Przy tym nie chodzi mi o dokonanie naukowej oceny wszystkich wpisów z *Pracowni Pamięci*, lecz o przejrzenie ponad

„Woher komme ich? Wo stehe ich? Wo gehe ich hin?” Nachrichten in der Gedenkwerkstatt

Mirko Wetzel · *kunst – raum – erinnerung*

Innerhalb des Modellprojekts *kunst – raum – erinnerung* stellte die *Gedenkwerkstatt* ein „Laborprojekt“ dar, in welchem wir gezielt einem der Hauptanliegen des Projektes nachgehen konnten. Die *Gedenkwerkstatt* forderte die Besucher/innen der IJBS heraus, eigene Gedanken und Bezüge zur NS-Geschichte zu entwickeln und über diese nachzudenken. Die nun vorliegenden Texte und Zeichnungen visualisieren diesen Prozess in sehr persönlicher Weise. Das gibt uns die Möglichkeit zu fragen, wie Jugendliche aus Deutschland und Polen heute die Konfrontation mit der NS-Geschichte erleben. Welche Gedanken und Gefühle, welche Bezüge zwischen Vergangenheit und Gegenwart entwickeln die Besucher/innen? Inwiefern gewähren die Nachrichten in der *Gedenkwerkstatt* uns einen Blick auf die persönliche Auseinandersetzung der Besucher/innen mit der Geschichte von Auschwitz? Und wo greifen sie umgekehrt auf Bekanntes, auf populäre Bilder, Deutungen und sprachliche Wendungen zurück? Dabei soll es weniger

darum gehen, eine wissenschaftliche Auswertung aller Nachrichten in der *Gedenkwerkstatt* anzubieten. Vielmehr möchte ich den Blick über die mehr als 200 Texte, Gedichte und Zeichnungen schweifen lassen und anhand einzelner Beiträge Trends und Besonderheiten veranschaulichen.

Schon der erste, flüchtige Blick birgt eine Überraschung. Unter den Überschriften „Erinnerung“ und „Geschichte“ sind polnische Statements gegenüber den deutschen Einträgen stark unterrepräsentiert. Dagegen wurden die Themen „Vergangenheit“ und „Gedenken“ überdurchschnittlich häufig von polnischen Besuchern/innen bearbeitet. Diese beiden Begriffspaare scheinen als Chiffren für unterschiedliche kollektive Strategien im Umgang mit der NS-Geschichte eine Rolle zu spielen. Geschichte/Erinnerung steht für einen abstrahierenden und historisierenden Umgang, wie er in Deutschland en vogue ist. Das Paar Vergangenheit/Gedenken deutet auf eine eher ritualisierte, kollektive Vergegenwärtigung von Vergangenheit und damit auf eine Betonung von Kontinuität und Nachwirkung hin. Hier wird die Bedeutung der Geschichte für ein (z.B. nationales) Kollektiv ins Zentrum gerückt, was eher typisch für die Geschichtspolitik in Polen ist. Die Verteilung der Nachrichten lässt deshalb die Vermutung zu, dass die Geschichtsaneignung der Jugendlichen durch die unterschiedlichen nationalen Erinnerungskulturen eine Grundierung erfährt.

54 Das bedeutet aber keineswegs, dass in der *Gedenkwerkstatt* keine subjektiven Statements zu finden

dwustu tekstów, wierszy i rysunków, unaocznienie trendów i cech szczególnych za pomocą pojedynczych prac.

Już pierwsze, pobieżne spojrzenie kryje w sobie niespodziankę. Pod hasłami „pamięć” i „historia” widać, że znacznie mniej jest polskich wpisów w porównaniu z niemieckimi. Zaś tematy takie jak „przeszłość” i „wspominanie” zostały znacznie częściej skomentowane przez polskich uczestników *Pracowni Pamięci*. Te dwie pary pojęć jako szyfry różnych kolektywnych strategii stosowanych przy podejmowaniu tematu historii narodowego socjalizmu zdają się odgrywać pewną rolę. Historia i pamięć reprezentują podejście wyabstrahowane i historyzujące, co jest modne w Niemczech. Para pojęciowa „przeszłość i wspomnianie” wskazuje raczej na zrytualizowane, kolektywne uwspółcześnianie przeszłości, a tym samym kładzie nacisk na kontynuację i oddziaływanie. Tutaj znaczenie historii dla (np. narodowego) kolektywu stawiane jest w centrum, co jest raczej typowe dla polityki historycznej w Polsce. Takie rozmieszczenie wpisów pozwala zatem przypuszczać, że różne, narodowe kultury pamięci uwidaczniają się w formie, w jakiej młodzież przyswaja sobie historię. Nie znaczy to jednak w żadnej mierze, że w *Pracowni Pamięci* nie można znaleźć twierdzeń subiektywnych. W oczy rzuca się na przykład kulka zwiniętego papieru, która została przyklejona do jednej ze ścian *Pracowni Pamięci* i opisana w następujący sposób:

Moja trudność z myśleniem o przeszłości. (org. niem.)

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.
Zmiany te dotyczą:

Przedmiotem niniejszego pisma jest

PRZEMOC

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.
Zmiany te dotyczą:

Przedmiotem niniejszego pisma jest

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.
Zmiany te dotyczą:

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.

Przedmiotem niniejszego pisma jest
zawiadomienie o zmianie danych
osobowych i danych kontaktowych
osoby, która jest podmiotem niniejszego pisma.
Zmiany te dotyczą:

wären. Ins Auge sticht beispielsweise ein Papierknäuel, das an eine der Wände der *Gedenkwerkstatt* geklebt und mit folgender Unterschrift versehen wurde:

*Meine Schwierigkeit über das Gedenken
nachzudenken.*

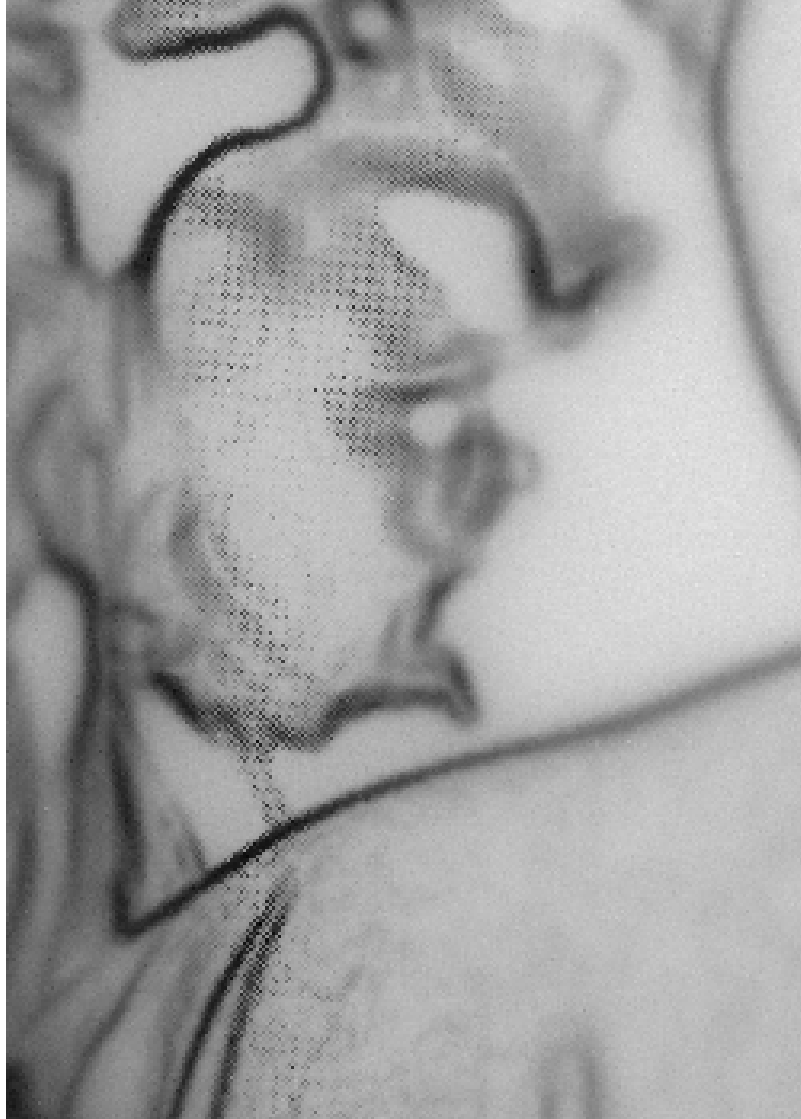
Ein/e andere/r Besucher/in schrieb als Reaktion darauf:

dobra idea (gute Idee)

In diesem Ausdruck eigener Schwierigkeiten liegt auch eine Kritik an der *Gedenkwerkstatt* und ihrem Anliegen. Die Reflexion über das Gedenken, so lässt sich die Nachricht interpretieren, erscheint den Autoren/innen für die Auseinandersetzung mit Geschichte offenbar nicht hilfreich, sondern verursacht eher Verwirrung.

Auf der Suche nach individuellen Bezügen zur Geschichte von Auschwitz führt der Weg durch die *Gedenkwerkstatt* direkt zu den Einträgen, in denen Auschwitz oder Oświęcim namentlich erwähnt sind. Diese Nachrichten lassen sich grob in zwei Kategorien einordnen. Der eine, kleinere Teil sind Reflexionen über die Erfahrung des Besuchs in Auschwitz/Oświęcim. Stellvertretend sei folgender Beitrag genannt:

Das gelehrte Wissen, welches durch Filme veranschaulicht wurde, mit eigenen Füßen zu erfahren,

ANGST

Auschwitz - da gucken
sich die Touristen und machen Erinnerungsfotos.

Inna osoba napisała w reakcji na powyższe:

Dobra idea

W tym wyrazie własnej trudności tkwi także krytyka pod adresem *Pracowni Pamięci* i jej istoty. Refleksja o przeszłości – tak można zinterpretować tę wiadomość – autor-(k)om wydaje się najwyraźniej mało pomocna w konfrontacji z historią. Co więcej – prowadzi ona do zamieszania.

Próba indywidualnego ustosunkowania się do historii Auschwitz poprzez *Pracownię Pamięci* prowadzi do wpisów, w których Auschwitz lub Oświęcim wymienione są z nazwy. Wiadomości te można z grubsza podzielić na dwie kategorie. Jedna z nich, mniej liczna, to refleksje na temat doświadczenia związanego z wizytą w Auschwitz/Oświęcimiu. Za reprezentatywny może posłużyć ten wpis:

Doświadczenie własnymi oczami nauczanej wiedzy, unaocznianej przez filmy, wywołuje ogromne emocje. Nie do opisanania jest pojęcie i wyobrażenie sobie tego, jaka okrutność, jakie cierpienie, niesprawiedliwość, ból i poniżenie panowały tam przed kilkoma laty. (org. niem.)

W drugiej, znacznie obszerniejszej kategorii wiadomości, poszukuje się znaczenia jakie to miejsce wraz ze swoją

bringt sehr große Emotionen mit sich. Sich vorzustellen, was vor ein paar Jahren dort für Grausamkeiten, Leid, Ungerechtigkeit, Schmerz und Unterdrückung herrschte, ist unbeschreiblich zu begreifen.

Der zweite und weitaus größere Teil dieser Nachrichten sucht nach der Bedeutung die der Ort mit seiner Geschichte für die Gegenwart hat. Auch hier finden sich kritische Anmerkungen, beispielsweise zum heutigen touristischen Charakter des Gedenkortes:

Auschwitz – da gruseln sich die Touristen und machen Erinnerungsfotos.

Auch über die Frage, wie sich heute in Oświęcim leben lässt, wird geschrieben. Eine/r der Besucher/innen notiert:

Żyć w Oświęcimiu to pamiętać o przeszłości i skupiać się na teraźniejszości – bo przyszłości nie ma tu żadnej.

(In Oświęcim leben heißt an die Vergangenheit denken und sich auf die Gegenwart konzentrieren – weil hier keine Zukunft mehr möglich ist.)

In diesen Beiträgen findet die Subjektivität der Autor/innen einen Ausdruck. Die Nutzer/innen der *Gedenkwerkstatt* haben Statements verfasst, die ihre Haltung gegenüber der Geschichte von Auschwitz und der Erinnerung

an sie spiegelt. Liest man weiter, fällt auf, dass viele der Besucher/innen die Beschäftigung mit dieser Geschichte insbesondere am historischen Tatort als Überforderung erleben. Sie beschreiben Emotionen, die die Konfrontation mit der Geschichte der Verfolgung und des Massenmordes in ihnen aufgerufen hat:

Das Gefühl, dass dir der Mensch, den du am meisten liebst, weggenommen wird, ist am schlimmsten. Deswegen macht es mich so traurig.

Trauer ist das in den Nachrichten am häufigsten benannte Gefühl, wobei diese Traurigkeit in Texten und Zeichnungen auffällig oft durch das Symbol der Träne oder des Weinens repräsentiert wird:

Niezwykła, tragiczna historia opowiedziana losami zwykłych ludzi... Wyobraź sobie, że nagle tracisz wszystko. Z człowieka stajesz się obozowym numerem. Wyobraź sobie morderczą pracę, głód... no właśnie – wyobraź... możemy tylko – lub aż – pamiętać i płakać.

(Eine ungewöhnliche, tragische Geschichte, die vom Schicksal einfacher Menschen erzählt ... Stell dir vor, du verlierst plötzlich alles. Aus dem Menschen wird eine Lagernummer, stell dir mörderische Arbeit, Hunger vor, genau – wir können es uns nur vorstellen, oder aber, gedenken und weinen.)

historię ma w odniesieniu do współczesności. Tutaj także można było znaleźć krytyczne uwagi, na przykład związane z dzisiejszym, turystycznym charakterem miejsca pamięci:

Auschwitz – turyści dostają gęsiej skórki i robią sobie zdjęcia na pamiątkę. (org. niem.)

Pojawiały się także komentarze na temat tego, jak dziś można żyć w Oświęcimiu. Jedna z osób napisała:

Żyć w Oświęcimiu to pamiętać o przeszłości i skupiać się na teraźniejszości – bo przyszłości nie ma tu żadnej.

W tych tekstach do głosu dochodzi subiektywizm autorów i autorek. Osoby korzystające z *Pracowni Pamięci* pozostawili tam twierdzenia będące odzwierciedleniem ich postaw wobec historii Auschwitz i ich pamięci o niej. Przy dalszej lekturze można zauważyć, że dla wielu zwiedzających podejmowanie tego tematu, zwłaszcza w miejscu historycznym jest zbyt dużym obciążeniem. Opisują oni emocje, jakie wywołała w nich konfrontacja z historią prześladowań i masowej zagłady:

Uczucie, że odebrany zostaje ci człowiek, którego najbardziej kochasz, jest najgorsze. Dlatego powoduje to we mnie taki ból. (org. niem.)

Ból to najczęstsze uczucie wymieniane w wpisach, przy czym w tekstach i rysunkach stan ten bardzo często przedstawiany jest poprzez symbolikę łez lub płaczu:

Niezwykła, tragiczna historia opowiedziana losami zwykłych ludzi ... Wyobraź sobie, że nagle tracisz wszystko. Z człowieka stajesz się obozowym numerem. Wyobraź sobie morderczą pracę, głód... no właśnie – wyobraź... możemy tylko – lub aż – pamiętać i płakać.

Opis uczuć odgrywa we wpisach istotną rolę. Najwidoczniej *Pracownia Pamięci* była przestrzenią, w której osoby ją odwiedzające dawały sobie czas na przemyślenie swych reakcji emocjonalnych, lecz także na ich zakomunikowanie. Podczas lektury wpisów powstaje jednak także wrażenie, że uczucia te są przede wszystkim wyrazem przytłaczającej konfrontacji. Zajmowanie się historią Auschwitz wywołuje falę emocji, które autorom i autorom często niełatwo było zreflektować, a następnie sformułować. To przytłoczenie związane z usilnym poszukiwaniem słów daje się zauważyć w tekście polsko-niemieckiego autora:

Odczuwam ból po 6 milionach zamordowanych osób. Mijmy nadzieję, że coś takiego nigdy więcej się nie powtórzy. Usłyszenie historii o tym,

Die Beschreibung von Gefühlen spielt in den Nachrichten insgesamt eine große Rolle. Offenbar war die *Gedenkwerkstatt* ein Raum, in dem sich die Besucher/innen Zeit nahmen, um ihre emotionalen Reaktionen zu verarbeiten und auch mitzuteilen. Allerdings entsteht bei der Lektüre auch der Eindruck, dass diese Gefühle vor allem Ausdruck einer überwältigenden Konfrontation sind. Die Beschäftigung mit der Geschichte von Auschwitz löst eine Welle von Emotionen aus, die zu reflektieren und dann zu formulieren den Autoren/innen häufig sehr schwer fällt. Auf beeindruckende und zugleich erschreckende Weise sichtbar werden diese Überwältigung und das damit verbundene Ringen um Worte bei einem polnisch-deutschen Autor:

Ich habe meine Trauer bei den 6 Millionen Menschen die gestorben sind. Hoffentlich passiert so etwas nie wieder. Das was der Herr Smolen erlebt hat, das war für mich so schrecklich die Geschichte gehört zu haben. Mir ging es danach so scheiße, wo ich dann gehört habe, dass sein Vater gestorben ist, da musste ich an meinen verstorbenen Onkel denken. Ich komme auch aus Polen und lebe in Deutschland.

In Hinblick auf Überwältigung und Reflexion ist aber auch anderes zu finden. Einen Kontrapunkt setzt folgender Beitrag, in dem der/die Autor/in das historisch Spezifische der

Shoa als Grund für das eigene Erschrecken benennt und dadurch persönliche Reflexionsprozesse sichtbar macht:

Was mich am Holocaust besonders bestürzt, ist, dass dieses Massaker wie ein geschäftliches Unternehmen organisiert worden ist. Die Täter haben ihr eigenes Mensch-Sein beiseitegelegt und ihren Opfern das Mensch-Sein genommen ... Es ist der Verlust der Menschlichkeit, vor dem ich erschreke ... Der Verlust der Menschlichkeit: Verlust der Gefühle, der Vernunft, des Glaubens. Es wird alles außer Kraft gesetzt, was uns zu Menschen macht.

Der/Die Autor/in konnte sich auf die Geschichte von Auschwitz einlassen, ohne von den entstehenden Gefühlen überwältigt zu werden. Er/Sie hat sich eine Haltung erarbeitet, diese reflektiert und ist in der Lage, ihr Ausdruck zu verleihen um sie mit anderen zu teilen. Auf ähnliche Weise beeindruckend sind auch die Beiträge, in denen die Autor/innen sich Gedankenspielen über das mögliche eigene Verhalten in der historischen Situation zuwenden:

... a może po prostu... Oddałbym wszystko za kromkę chleba!!!

(... Aber vielleicht würde ich einfach alles hergeben für ein Stückchen Brot!!!)

co przeżył pan Smoleń, było dla mnie strasznym przeżyciem. Strasznie się czułem, gdy usłyszałem, że jego ojciec zmarł. Wtedy pomyślałem o moim zmarłym wujku. Też pochodzę z Polski i mieszkam w Niemczech. (org. niem.)

Mówiąc o przytłoczeniu i refleksji, można znaleźć także inne reakcje. Następujący wpis stanowi kontrapunkt, w którym autor/autorka historyczną specyfikę Shoah podaje jako powód własnego przerażenia i poprzez to komunikuje osobiste procesy refleksji:

To, co w Holokauście najbardziej mnie przerażało, to fakt, że ta masakra została zorganizowana w sposób przemysłowy. Sprawcy odłożyli swoje ludzkiej jestestwo i odebrali je swym ofiarom.

...

To utrata człowieczeństwa mnie przeraża.

...

Utrata człowieczeństwa: utrata uczuć, rozsądku, wiary. Wszystko, co powoduje, że jesteśmy ludźmi, zostało pozbawione swej mocy. (org. niem.)

Osoba, która napisała te słowa, mogła podjąć refleksję nad historią Auschwitz, a uczucia, które się przy tym narodziły, nie przytłoczyły jej. Wypracowała w sobie postawę, zreflektowała i jest w stanie ją wyrazić, aby móc dzielić się nią z innymi. Podobne wrażenie robią wpisy, w których

Komm (Heg) mit mir
umarme mich
umarme mich

Hir sind alle gleich
den wir
fragen alle zum Herr!!

In Gedanken kann man Handlung steuern
ich weiß ^{das} wir
verwandelt waren aber was du
Selbst Familien haben hast
gibt mir zu denken!!

Den im Grunde sagten wir
eine Gnade
die jeder hat!!

GoDk 10.15.89

R.1.24

Du kriegst zwar das Opfer aus dem KZ!
Aber das Kz nicht aus dem

Menschen!!

Diesen Besucher/innen gelingt es in ihrer Kommunikation besser als anderen, eigene Worte für ihre Gefühle und Gedanken zu finden. Allerdings ist eine solche Vermittlung eigener Gedanken, die ja eine intensive und tiefgehende Beschäftigung mit der Geschichte voraussetzt, nur bei einem kleineren Teil der Beiträge zu erkennen. Ein großer Teil der Nachrichten fällt dadurch auf, dass auf Bekanntes zurückgegriffen wird, auf Floskeln, die im Kontext der Erinnerung an die NS-Geschichte häufig genutzt werden oder die sich in der *Gedenkwerkstatt* bereits in Variationen an anderer Stelle finden:

*Wehret den Anfängen -> Nie wieder Auschwitz
... C. Mortok*

Bei solchen Rückgriffen auf Zitate und sprachliche Bilder kommt es zum Teil auch zu merkwürdigen Konstruktionen aus verschiedenen Bausteinen dieser „Sprache des Gedenkens“:

*KZ-Auschwitz ist gestorben, doch in
unseren Köpfen lebt die Geschichte noch immer.
KZ Auschwitz 1940–1945*

Diese Zuflucht in Bekanntem kann auf eine Überforderung hindeuten. Angesichts der erfahrenen Konfrontation mit der Geschichte fällt es den Besucher/innen schwer, eigene Worte zu finden. Viele greifen aus tiefer Verun-

autorzy oddają się grze wyobraźni na temat hipotetycznego własnego zachowania w tej historycznej sytuacji:

*...a może po prostu... Oddałbym wszystko za
kromkę chleba!!!*

Tym osobom lepiej udało się znaleźć własne słowa na opisanie uczuć i myśli. Jednakże taki przekaz własnych myśli, który zakłada intensywnie i głębokie zajmowanie się historią, można zauważyć w mniejszej liczbie wpisów. Z kolei duża część tekstów uwidacznia, że ich autorzy i autorki sięgali do tego, co znane, do hasel, które w kontekście pamięci o zbrodniach hitleryzmu często są używane lub do określeń, które w innych wariantach i innych miejscach już zostały umieszczone w *Pracowni Pamięci*:

*Niszcz zło w zarodku -> Nigdy więcej Auschwitz
... C. Mortok (org. niem.)*

W tych odniesieniach do cytatów i obrazów leksykalnych po części utworzono także zaskakujące konstrukcje składające się z wielu elementów „języka pamięci“:

*KZ-Auschwitz umarł, lecz w naszych głowach
historia nadal żyje.
KZ Auschwitz 1940–1945 (org. niem.)*

Uciezka w znane może wskazywać na przytłoczenie. Z uwagi na doświadczoną konfrontację z historią, osobom przychodzącym do *Pracowni Pamięci* trudno jest znaleźć własne słowa. Głęboka niepewność powoduje, że wiele osób sięga po zwroty językowe, które wydają się być stosowne do miejsca, historii i prawdopodobnie także do własnych emocji. Z licznych wpisów przemawia poszukiwanie tego, co nieskalane, pełne nadziei, co istnieje poza Auschwitz.

nie porzucaj nadzieję jako ci się kolwiek dzieje

Potrzeba ta była często wyrażana w *Pracowni Pamięci* poprzez powszechny w polskiej i niemieckiej kulturze pamięci wizerunek kwiatu:

Łzy płyną na kwiaty, a kwiaty rosną (org. niem.)

Kwiaty można znaleźć także na rysunkach. Na przykład tam, gdzie rosną one poprzez druty kolczaste i tym samym symbolizują zwycięstwo piękna nad okrucieństwem. W tekstach tych niewiele jest cech indywidualnych. Zamiast tego znajdziemy nader powszechne (językowe) obrazy:

No war. Peace.

Hasła takie wydają się być banalne i pozbawione wszelkiego znaczenia przez ich długotrwałe, polityczne nadu-

sicherung auf sprachliche Wendungen zurück, die ihnen dem Ort, der Geschichte und wahrscheinlich auch den eigenen Gefühlen angemessen erscheinen.

Aus zahlreichen Beiträgen spricht die Suche nach dem Unversehrten, nach dem Hoffnungsvollen, das über Auschwitz hinaus Bestand hat.

nie porzucaj nadzieję jako ci się kolwiek dzieje
(Verliere nie die Hoffnung was auch immer geschieht)

Dieses Bedürfnis wird in der *Gedenkwerkstatt* häufig durch das in den Erinnerungskulturen in Deutschland und Polen weit verbreitete Bild der Blume ausgedrückt:

Die Tränen fließen auf die Blumen und die Blumen wachsen.

Auch in den Zeichnungen sind Blumen zu finden, die z.B. durch Stacheldraht wachsen und so das Überdauern des Schönen über die Grausamkeit symbolisieren. In diesen Beiträgen ist wenig Individualität zu erkennen. Stattdessen finden wir (sprachliche) Bilder, die allzu populär sind:

No war. Peace.

Solche Floskeln erscheinen banal und durch ihre jahrzehntelange politische Vernutzung jeder Bedeutung be-

raubt. Und doch stehen sie im Kontext der *Gedenkwerkstatt* dafür, dass die Besucher/innen von der Auseinandersetzung mit der Geschichte so berührt wurden, dass sie dieser Erfahrung Ausdruck verleihen wollten. Und auf der Suche nach Worten, die ihre Erfahrung beschreiben können, sind sie bei Bildern und Wendungen gelandet, die im Erinnerungsdiskurs allgegenwärtig sind.

Hier wiederholt sich eine Erfahrung, die wir in mehreren Projekten von *kunst – raum – erinnerung* gemacht haben: Jugendlichen fällt es häufig sehr schwer, über ihren persönlichen Bezug zur NS-Geschichte zu sprechen. Sie sind es nicht gewohnt, eigene Gedanken in die Beschäftigung mit diesem Thema einzubringen. In der Schule, die der Ort ist, an dem diese Geschichte hauptsächlich vermittelt wird, findet diese Form der Auseinandersetzung selten statt. Auf Grund enger Lehrpläne beschränkt sich die Beschäftigung mit dem Nationalsozialismus meist auf die Vermittlung und adäquate Wiedergabe von Fakten. Subkutan lernen die Schüler/innen Sprechweisen, die sich als politisch korrekt etabliert haben. Die Entwicklung individueller Ausdrucksformen kommt meist zu kurz. Und angesichts des Tatortes millionenfachen Mordens fällt es vielen sicher noch einmal schwerer, solche Formen zu entwickeln. Insofern ist es nicht erstaunlich, dass nur in einem kleinen Teil der Beiträge in der *Gedenkwerkstatt* Subjektivität oder eine Reflexion eigener Geschichtsbezüge direkt sichtbar wird.

życie. A jednak w kontekście *Pracowni Pamięci* są wyrazem tego, że zwiedzający byli tak poruszeni kontaktem z historią, iż chcieli dać wyraz temu doświadczeniu. Poszukując słów mogących opisać to doświadczenie doszliśmy do obrazów i zwrotów, które są wszechobecne w dyskursie o pamięci.

W tym miejscu powtarza się jeden z aspektów, którego doświadczaliśmy w kilku projektach *sztuka – pamięć – przestrzeń*. Młodzieży często z trudem przychodzi mówienie o osobistym stosunku do historii narodowego socjalizmu. Nie są przyzwyczajeni do tego, aby wносить własne myśli w dyskusji dotyczącej tego tematu. W szkole będącej miejscem, w którym głównie przekazuje się tę historię, rzadko dochodzi do takiej formy konfrontacji. Na skutek przepełnionych planów nauczania podjęcie tematu narodowego socjalizmu zazwyczaj ogranicza się do i adekwatnego przekazania faktów. Uczniowie i uczennice mechanicznie uczą się sposobu mówienia, który w społeczeństwie utrwalił się jako politycznie poprawny. Zazwyczaj niewiele czasu poświęca się na rozwój indywidualnych form wyrazu. Zapewne z uwagi na miejsce zbrodni dokonanej na milionach ludzi, wielu osobom tym trudniej jest rozwijać własne formy wyrazu. Dlatego też nie dziwi, że tylko w niewielkiej części wpisów w *Pracowni Pamięci* widać subiektywizm lub też własną refleksję na temat własnych odniesień do historii.

Skąd pochodzę?
Gdzie się jestem?
Dokąd zmierzam? (org. niem.)

To pytania, które zanotowała jedna z osób w *Pracowni Pamięci* i które jako pytania refleksyjne mają ogromne znaczenie dla zajmowania się historią zbrodni narodowego socjalizmu. Co ta historia ma wspólnego ze mną? Jaką postawę przyjmę wobec niej i co z tego dla mnie wyniknie? Wpisy w *Pracowni Pamięci* w różnorodny sposób ukazały jak ważne jest to, aby edukacja historyczno-obywatelska wspierała młodzież w refleksowaniu, ale także w komunikacji na temat takich pytań. To nie jest zadanie, które miejsca pamięci mogą wykonać same, lecz powinny się one do tego przyczyniać. *Pracownia Pamięci* była takim właśnie przyczynkiem.

Woher komme ich?
Wo stehe ich?
Wo gehe ich hin?

Das sind Fragen, die ein/e Besucher/in notierte und die für die Auseinandersetzung mit der Geschichte der nationalsozialistischen Verbrechen als Reflexionsfragen große Bedeutung haben: Was hat diese Geschichte mit mir zu tun? Welche Haltung nehme ich zu ihr ein und was folgt daraus für mich? Die Nachrichten in der *Gedenkwerkstatt* haben auf vielfältige Weise gezeigt, wie wichtig es ist, dass historisch-politische Bildung Jugendliche im Nachdenken, vor allem aber in der Kommunikation über solche Fragen unterstützt. Das ist keine Aufgabe, die Gedenkstätten alleine bewältigen können, aber sie sollten ihren Beitrag leisten. Die *Gedenkwerkstatt* war ein solcher Beitrag.

Ausblick

Frauke Havekost · Vorstand,
Bildungsverbund für die
IJBS Sachsenhausen e.V.

Die Auseinandersetzung mit dem Holocaust geschieht in der Regel in der Schule als Teil der historischen Bildung. Aber auch die außerschulische Jugendbildung hat mit der Entwicklung von Geschichtswerkstätten eigene, politisch-kulturelle Herangehensweisen entwickelt. Und nicht zuletzt haben immer wieder Künstler/innen ihre Auseinandersetzung mit der Geschichte des Nationalsozialismus in eine ästhetische Formensprache übersetzt, vielfach mit der Intention, ein Denkmal zu setzen. Die *Gedenkwerkstatt* verbindet diese drei Felder konstruktiv miteinander.

Auf dem Gelände der IJBS Auschwitz stand ein von der Künstlerin Anna Zosik gestalteter und mit Materialien wie Papier, Fotografien, Stiften u.a. ausgestatteter Container. Die Besucher/innen, zumeist Jugendliche, wurden durch diese Situation dazu angeregt, sich am Ort des Geschehens vertieft mit dem Holocaust und seiner Bedeutung für die Gegenwart zu beschäftigen. Die Teilnehmer/innen bezogen Positionen, machten diese für andere sichtbar, traten in Kommunikation miteinander und in einen Dialog mit der Künstlerin. In ihren Beiträgen wird eine innere Überwältigung angesichts des Ausmaßes, angesichts des Unvorstellbaren, des Unsagbaren greifbar.

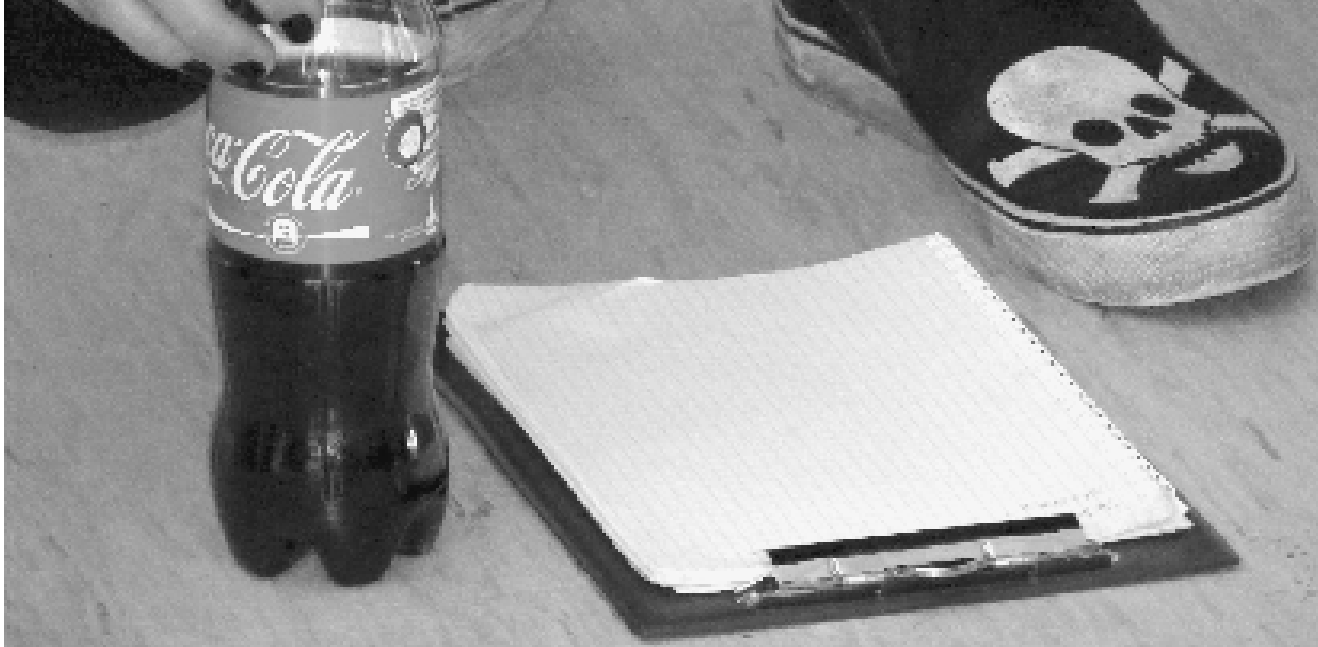
Perspektywa

Frauke Havekost · Zarząd,
Bildungsverbund für die
IJBS Sachsenhausen e.V.

Z reguły szkoła, jako miejsce edukacji historycznej, przekazuje uczniom wiedzę o Holokauście. Równocześnie pozaszkolne formy edukacji młodzieży w formie warsztatów historycznych wypracowały własne, polityczno-kulturowe sposoby podejmowania tego tematu. Również artyści często przekładają swoje spojrzenie na historię narodowego socjalizmu na język estetyki, co niejednokrotnie motywowane było chęcią upamiętniania Holocaustu. *Pracownia Pamięci* w konstruktywny sposób łączy te trzy elementy.

Na terenie Międzynarodowego Domu Spotkań Młodzieży w Oświęcimiu ustawiony został kontener zaprojektowany przez artystkę, Annę Zosik. Przychodzący tutaj goście, zazwyczaj młodzież, zostali zainspirowani do pogłębionej refleksji na temat Holocaustu i jego znaczenia w odniesieniu do współczesności. Uczestnicy i uczestniczki dzielili się swoją opinią z innymi, nawiązywali dialog oraz komunikowali z artystką. Poprzez stworzone przez nich formy namacalna stawała się wewnętrzna niemoc wobec tego, co niewyobrażalne i tego, czego nie sposób oddać słowami. Pokazując swoje prace, uczestnicy i uczestniczki publicznie ukazali zarówno swój stan

Erinnerung ist
das Haus, aus dem
ich nicht vertrieben
werden kann

Die Teilnehmer/innen haben mit ihrer Arbeit sowohl ihre emotionale Verfasstheit als auch einen rationalen Bewältigungsversuch öffentlich dargestellt.

Aber die *Gedenkwerkstatt* verstand sich in erster Linie als Kunstprojekt. Wie lässt sich dies für den unbedarften Besucher fassen? Vielleicht, wenn man den Begriff des Denkmals zu Hilfe zieht. Mit einem Denkmal werden Teile der Vergangenheit im Bewusstsein gehalten und gezielt vergegenwärtigt. Dabei geht es weniger um historisch-objektives Wissen als vielmehr um kollektive

emotionalen wie i rationalen nabe pradenen sobe z tematem.

Jednakże *Pracownia Pamięci* to przede wszystkim projekt artystyczny. Jak należy go rozumieć? Być może pomocne okaże się pojęcie „pomnik”. Pomnik służy zachowaniu elementów przeszłości w świadomości ogółu i ich celowemu uzmysłowieniu. Nie chodzi tu jednak o wiedzę historyczno-objektywną, lecz o kolektywne i subiektywne postrzeganie oraz ocenę wydarzeń historycznych ze współczesnej perspektywy.

Anna Zosik z pomocą publiczności stworzyła taki tymczasowy pomnik związany z miejscem pamięci, który ukazuje subiektywne sposoby postrzegania, formy wyrazu i komunikacji młodzieży w roku 2009, zmuszając zwiedzających do zaktualizowania przeszłości. *Pracownia Pamięci* jest w tym sensie nie tylko pomnikiem Holokaustu, ale również pomnikiem nowej formy estetycznej konfrontacji z tematem Holokaustu w roku 2009.

Pojawia się pytanie – co powstałoby, gdyby Anna Zosik umieściła podobny kontener w innym domu spotkań, na terenie byłego obozu koncentracyjnego Sachsenhausen czy też w miejscu o mniejszym ładunku emocjonalnym – na przykład w szkole, lub na jednej z ulic w Niemczech czy w Polsce? Jakie stany wewnętrzne, jakie opinie zostałyby tam uwidocznione? Jakie tymczasowe i dostępne dla przechodniów „Pomniki Pamięci” powstałyby?

Der Bildungsverbund für die IJBS Sachsenhausen może jedynie snuć hipotezy. Jednakże będziemy się starać, aby zamysł tego projektu znalazł swą kontynuację.

wie subjektive Wahrnehmung und Bewertung historischer Ereignisse aus einer aktuellen Perspektive.

So hat die Künstlerin Anna Zosik mit Hilfe ihres Publikums ein temporäres und ortsgebundenes Denkmal geschaffen, das die subjektiven Wahrnehmungen, Äußerungen und Kommunikationsformen von Jugendlichen im Jahr 2009 zeigt und zugleich die Betrachter/innen zwingt, die Vergangenheit zu vergegenwärtigen. Die *Gedenkwerkstatt* wird damit zu einem Denkmal für den Holocaust und zu einem Denkmal für eine Form der Auseinandersetzung im Jahr 2009 an diesem Ort.

Es stellt sich die Frage: Was würde geschaffen werden, wenn Anna Zosik einen ähnlichen Container an einer anderen Begegnungsstätte, auf dem Gelände des ehemaligen KZ Sachsenhausen, oder einem weniger emotional besetzten Ort wie in einer Schule oder einer Fußgängerzone, sei es in Deutschland oder in Polen aufstellt? Welche inneren Zustände, welche Verfasstheiten würden dort sichtbar? Welche temporären, begehbaren GeDenkmäler würden entstehen?

Der Bildungsverbund für die IJBS Sachsenhausen kann an dieser Stelle nur hypothetisch werden. Aber er wird sich darum bemühen, dass dieser Projektansatz nicht verloren geht.

Ein Projekt von

Stiftung KunstRaumErinnerung

Das Haus der Zukunft
A Place to Learn

kunst – raum – erinnerung wird gefördert
im Rahmen des Bundesprogramms
„VIELFALT TUT GUT. Jugend für Vielfalt,
Toleranz und Demokratie“,

Bundesministerium
für Familie, Senioren, Frauen
und Jugend

sowie durch das Land Brandenburg,
die Stiftung Großes Waisenhaus und die
Stiftung Brandenburgische Gedenkstätten.

LAND
BRANDENBURG

Stiftung
Großes Waisenhaus
an der Marktplatz

Stiftung Brandenburg
Für den Umgang mit der Vergangenheit
Gedenken und Verantwortung

Stiftung
Brandenburg
Für den Umgang mit der Vergangenheit
Gedenken und Verantwortung